

A Boulevard Montmartre 1867-ben

AZ
UTAZÁSI KEDV
TÖRTÉNETE

ÍRTA:

GYÖMREI SÁNDOR

GERGELY R. KIADÁSA, BUDAPEST V, DOROTTYA-UCCA 11.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
I. Bevezetés	7
II. Az ember és a természet.....	13
1. A természet mint kulissza	13
2. A rousseau-i epizód.....	35
3. A természettávolságból a természetközelségbe.....	50
III, Az arisztokratikus-intellektuális utazások kora (17. és 18. század).....	65
1. Az előfutárok	65
2. A Grand Tour	76
IV. A romantikus utazások kora (a 19. század első fele)	109
V. A polgári utazások kora (1850-1914).....	130
VI. A tömegutazások kora (1920-tól)	155

I.

BEVEZETÉS.

Mozgékonyabb-e a modern ember, mint elődei?
Sokan lesznek, akik erre a legnagyobb határozottsággal igenlően felelnek. A mai idők szemszögéből nézve a francia forradalom előtti korszak megmerevedett társadalmi osztályaival, nehézkes forgalmi eszközeivel a változatlan nyugalom látszatát kelti, korunk nyugtalan életével, szédületes közlekedési technikájával ellentétben.

A tények azonban ellentmondanak ennek a logikusnak látszó feltevésnek. A régi kor emberének minden társadalmi megkötöttségei és kezdetleges járművei ellenére sok tekintetben mozgalmasabb az élete, mint az automobil és a repülőgép korszakának lakosságáé. Még a leginkább „röghöz kötött” paraszt is mobilabb a mai „szabad” földművesnél: a régebbi mezőgazdaságot gyakran nomád módra folytatják, a jobbágyság állapotából a városba (Stadtluft macht frei), vagy pedig a zsoldos katona vándorpályája felé vezet a szabadulás útja. Az iparban a céhszabályok külföldi vándorútra kényszerítik a mesterlegényeket. A céhek szűk korlátai közé bejutni nem tudó iparosgédek szerteszét bolyongva keresnek munkát. A régi kereskedő az idegen fogalmával azonos, (Hansa,

merchants adventurers). Míg a modern nagykereskedő íróasztala mellől intézhet világrészekre kiterjedő üzleteket, addig elődjének végig kellett kísérni az árúját ennek viszontagságos útján, vásárról-vásárra.

Messze a 16. század közepéig még a királyi udvarok is állandóan változtatják székhelyeiket. A királyok hivatalnokai szinte állandóan úton vannak, hogy tisztségüket elláthassák. A Sorbonne, az olasz, holland és német egyetemek diáksága tarka népkéverék. A leideni egyetemen a 17. században a diákok 42%-a külföldi.¹ Az író, a tudós, a festő tanulási vágytól és kenyérkereseti kényszertől hajtva rójja az utakat. A hitbuzgóság a mainál aránylag sokkal nagyobb ájtatos tömegeket visz a zarándoklati helyekre. A legrégebb idegenforgalmi adat arra vonatkozik, hogy amikor 1478-ban a müncheni Frauenkirche felépítési költségeinek fedezésére az odazarándoklóknak bűnbocsánatot hirdettek, nem kevesebb, mint 60.000 idegen kereste fel München városát.² Az 1600-as jubiláris évben állítólag 465.000 zarándok fordult meg Rómában.³

A középkor szellemi proletariátusa városról-városra csavarog. Színészek, zenészek, énekesek, bűvészek, szellemidézők, alchimisták. kóbor diákok,

¹ Huizinga: Wege der Kulturgeschichte. München, 1930. 334. o.

² Hennig: Grundlagen der Fremdenverkehrswerbung. Archiv für Fremdenverkehr. Berlin, 1932. 44. o.

³ Hates: Touring in 1600. Boston, 1911. 41. o.

zsoldosok, kicsapott barátok tarka csoportjai törvénytől és Egyháztól üldözötve, szakadatlanul vándorolnak az országutakon Közép- és Nyugateurópa városai között. Azokat a nagy tömeges vándormozgalmakat, amelyek a régebbi időkben gyakori háborúknak, járványoknak, vallási üldöztetéseknek nyomában jártak, csak a teljesség kedvéért említjük fel.

Európa fő útvonalai a francia forradalom előtti évszázadokban tehát színes, mozgalmas képet nyújthattak. Ez a vándorlás azonban nagyon távol áll attói, amit a mai értelemben idegenforgalomnak nevezünk, úgy gazdasági hatását, mint az utazás célját nézve. A vándorló mesterlegény, a zarándok, a diák a vendéglátó ország emberszeretetéből élt, a tudós és a művész Maecenásainak asztalánál kapott helyet, az árúját kísérő kereskedő ott találta meg üzleti nyereségét, ahol lerakodni kényszerült. A vándorló komédiásokból, az egész „fahrendes Volk”-ból, amint a régebbi koroknak kószáló félintellektüeljeit, bohémjeit és hajótöröttéit nevezték, szintén nem volt haszna azoknak az országoknak, ahol eltűrték őket. A vallásos lélekből eredő zarándoklatokon kívül a régi ember utazásainak mozgató ereje túlnyomórészt a gazdasági szükség, a kalandvágy, vagy a mesterségbeli készség gyarapítása. Az utazás rugói tehát egészen más természetűek, mint a modern idegenforgalom indító erői.

Csak az újkor elején bukkannak fel a kedvtelésből utazó későbbi globetrotterek előfutárjai. Az útleírások, a levelek tömegei szólnak angolok, németek itáliai és franciaországi útjairól. „A franciák — írja

Gregorio Leti, egy 18. századbéli kalandor — rendszerint takarékoságból utaznak és a fogadósoknak gyakran több kárt okoznak, mint amennyi hasznot hajtanak. Az angolok jó váltókkal ellátva, gyönyörű fogatokon, nagy kísérettel, iskolai műveltségük tökéletesítése céljából utaznak, az ifjú gentlemanek nevelőik oldalán szemlélik a híres műemlékeket. Németeket mindenütt lehet látni Itáliában, jegyzetkönyvvel és autogrammgyűjtő albummal kezükben. Itálián kívül a másik nagy úti cél: Paris.⁴ Európa minden országából mennek oda előkelő utazók, hogy akadémiáin művelődjenek, vagy a versaillesi udvarban csiszolódjanak. „A németek csodálattal és tisztelettel tekintenek erre a városra, amelynek szokásait törvényként ismerik el, bűneit a kellemes életmód leckéinek tartják, a francia nyelvet pedig a legfontosabb tudománynak tekintik, amely megkülönbözteti az embert az állattól”.⁵

A 18. század nagy szellemei mind utaznak. Montesquieu és Voltaire, Adam Smith és Gibbon, Lessing és Goethe, talán az egy Kant kivételével. Milyen szövevényes itinerariumot rajzolnak Európa térképére!

És utaznak az úri kalandorok a Casanova-típusból.

Az idegenforgalomnak ez az első fuvallata nem olyan összetételű és nem olyan irányú, mint a mai.

⁴ Hazard: *L'Europe des Voyageurs en 1700*, (L'Europe Centrale, Prague 1933 okt. 21).

⁵ Babeau: *Les voyageurs en France de la Renaissance à la Révolution*. Tours, 1885. 180. o.

A 18. században az Európát járó külföldi: étranger de qualité. Udvarképes előkelőségek, akik előtt nyitva állnak Versailles és az itáliai rezidenciák, költők és tudósok főúri patrónusaik oldalán, akik előtt kitérülnek az irodalmi szalonok és a fejedelmi előszobák. Ez még nem a polgári utastömeg. A klasszicizmus iskolájából kikerült előkelő utasok is más szemmel nézik az idegen országokat, mint azok a tömegek, amelyek száz év múlva vasúton követik a nyomukat. Úti jegyzeteikből, leveleikből, elbeszéléseikből állandó csodálat árad ki minden iránt, ami antik és megvetés minden iránt, ami új és élő. Ezek az előkelő humanisták a múltba utaznak, amikor Itáliába indulnak, *a táj szépségei őket csak annyiban érdeklik, amennyiben ezek megfelelnek a klasszikus tájról, az arkádiai természetről alkotott képzeteknek.* Európa mai idegenforgalmi központjainak nagyrésztét fehér folt jelzi még a 18. század itinerariumainak térképén. Akik Itáliába mentek, az antik és a renaissancekori műemlékeken kívül csak azt tartják szépnek, ami a homérosi vagy horatiusi tájnak megfelel, Caprin a szirének szigetét keresik és Odysseus Ithakájával hasonlítják össze. Nápolyban alig látnak mást, mint a régi Görögország egyedül megmaradt klimatikus emlékét, hiszen az új görögországi természet már csak a réginek roncsa. Milyen sokat mond egy 1805-ben megjelent francia útleírás címe: Voyage sur la scène des six derniers livres de l'Enéide. Az Alpeselek vidéke és azok a tengerek, amelyeket Homéros, vagy a latin költők nem énekeltek meg, alig érdekelték még az utasokat. Nem a formákban és vonalakban gazdag

olasz táj plasztikussága ragadta meg őket, hanem a történelmi levegő, ami a táj fölött lebeg. Rousseau Nouvelle Heloïse-aban⁶ Lord Bomston, amikor a Simplon mellett találkozik Saint-Preux-vel és itáliai útvjáról beszél, csak képekről, épületekről, az emberek szokásairól szól, a tájakat meg sem említi.

Az utasok táborának megnövekedése a 19. század második felében csak részben tudható be a polgári vagyonok és a modern közlekedési technika kialakulásának. Az igazi nagy lökést az adja meg, hogy a klasszicizmus uralmát követő korszak embere másként látja a természetet és ennek felfedezett szépségei új, nagy tömegeket mozdítanak meg.

⁸ Partie I. Lettre XLV.

II.

AZ EMBER ÉS A TERMÉSZET

1. A természet mint kulissza.

„Bocsáss meg, én tanulni akarok, — mondotta Szókratész Phaidrosznak — a mezők és a fák nem tanítanak semmire, csak a városok és emberek.”⁷ Vegyük ehhez a legrégebbi útiregényt, az Odysseia harmadik sorát, amely összefoglalja Odysseus bolyongásainak eredményét: „Sok embernek városát és eszét járását ismerte meg” — görög plaszticitással fejeződik ki az antik világ látási módja. Az ember áll érdeklődésének központjában. Sok hatalmas dolog van a világon, de semmi sem, ami hatalmasabb volna, mint az ember. A természet szépségeit csak megszemélyesítve tudja élvezni: az erdőket és hegyeket nymphákkal, a tengereket szirénekkal népesíti be, a természet erőit félistenek jelképezik előtte. „A görögöknél nincs szentimentális érdeklődés a természet iránt; leírják ugyan a természetet, de nem nagyobb átérzéssel, mint ahogy például egy ruhát. A természet az értelmüket,

⁷ Platon válogatott művei: Phaidrosz (Dercsényi Mór fordítása) Bpest, 1909. III. k. 66. o.

nem pedig az erkölcsi érzésüket köti le. Csak az emberi sorsok, jellemek, cselekmények érdeklik őket”.⁸ A természeti kép úgyszólván teljesen hiányzik Horné rosnál, aki a szép tájak jellemzésére „búzában gazdag”, „lovakat tápláló”-nál nem talált festőibb kifejezést.⁹ Az antik ember csak a mosolygó, barátságos, vagy még inkább a *hasznos* természetet tartotta szépnek. A szép természet: a kövér legelők, a gyümölcsökkel gazdagon megrakott fák, a dúsan termő szántóföldek, nem pedig a havas hegységek, vagy a tenger. Unalmában nyelvtani értekezést ír Caesar, amikor átkel az Alpokon.¹⁰ Plinius, akinek természetlátása a legkevésbé antik ízű, borzalommal beszél a wallisi havasokon való átutazásáról. A magas hegységek szakadécai, hegycsúcsai és hómezői az alvilág rémeit idézik fel azokban az ókori írókban, akik alpesi tájakat választottak eseményeik színhelyéül.¹¹ Az Alpokra ráragadt Livius jelzője: rút, iszonyatos. Szinte úgy beszélnek róla, mint az újabkori utazók a Déli Sark jégsivatagjairól, csak éppen a sarkvidék borzalmas fenségének csodálata nélkül.

Az ókor természetérzéke nem volt közvetlen, hanem az egyes helyek híressége (pl. csatatér), rendkívülisége (pl. kénes kigőzölgések), végül pedig a táj mithológiai varázsa vonta magára az utazók érdek-

⁸ Schiller: Naive und sentimentalische Dichtung. Sämtliche Werke. Stuttgart, 1874. IV. k. 664. o.

⁹ Ribot: Psychologie des sentiments. Paris, 1905. 343. o.

¹⁰ Ribot: i. h. 347. o.

¹¹ Biese: Das Naturgefühl im Wandel der Zeiten. Leipzig, 1926. 48. kk. o.

lődését.¹² A régiek figyelme mindig az *egyes* szépségekre irányult, nem pedig az *egész* összhangjára. Mindenek előtt pedig hiányzott a fény- és a levegőhatás, a színárnyalatok felismerésének képessége.

Nem meglepő ezekután, hogy a klasszikus ókorban nincsen tulajdonképeni tájképfestészete. Egy terjedelmes katalógusban, amit Philostratus jegyzett fel korának festményeiről, egyedüli kivételként szerepei egy tűzhányóhegyet ábrázoló kép.¹³ A római császárság kezdetén Vitruvius felháborodik az akkor kezdődő szokás ellen, hogy a házak falait díszítésképpen „üres ábrázolásokkal töltik meg, mint például tájképekkel, tavak, kikötők képeivel, amik semmire nem tanítanak és a lelket nem üdítik fel”. Lucianus gúnyosan szól ezekről a képekről: „nemcsak városokat és hegyeket szeretnék látni, hanem embereket és mindazt, amit tesznek és beszélnek”.¹⁴ Winckelmann maga is jelentéktelen dolognak nevezi ennek a késői művészetnek tárgyait: az erdőket és kikötőket.¹⁵

Ha a római arisztokrata a Tibur, Tusculum vagy Baiä körüli villájába vonul vissza, nem annyira a természet örömeit, hanem a fokozott fényűzés és a zavartalan, korlátozatlan élet élvezetét kereste, amit a piszkos, túlszűfolt, egészségtelen főváros nem nyújthatott. És mihamarabb igyekezett vissza Rómába, hogy a cirkusz és az amphiteatrum gyönyörű-

¹² Friedländer: Sittengeschichte Roms. VIII. kiadás, II. rész. Leipzig, 1910. 191 és 212. o.

¹³ Ribot; i. h. 346. o.

¹⁴ Winckelmann: Werke I. Stuttgart, 1847. 297.

¹⁵ U. o. 291. o.

ségeit ne sokáig nélkülözze.¹⁶ Vergilius és Horatius költészete sem mond ennek ellent. A Georgicon propaganda tanköltemény hazafias és erkölcsi célzattal a földművelés újbóli megkedveltetése érdekében. Célzatossága is mutatja, hogy mennyire eltávolodtak a kortársak a természettől. Horatius Epistoláiból látszik, hogy barátai milyen fejcsoválással fogadták a falusi élet dicsőítését. A horatiusi természet: a hosszú tavasz, az enyhe tél, a hűvös völgy, a frissen csobogó forrás, az árnyas erdő, az apai birtok, amelyet saját ökreivel szánt. Nem a komor fenyőfák, hanem a sűrű levelű tölgyek és hársak, nem az Alpok sziklás szorosai, hanem a kies, mosolygó völgyek iránt érez vágyakozást. Arany középszer a természet élvezetében is, minden romantikus vonás nélkül. A római józanág nem engedi túláradni a képzeletet, Az emberi értelem a természet mértéke, amelynek kellemességei a lelki nyugalom és a testi jólét alapjául szolgálnak.

Még a természetszerető Seneca sem tudja eléggé ostorozni azokat a kortársait, akik utazási mániától megszállottan Rómától egészen a nápolyi öbölig utaznak. „Ha leküzdöd szomorúságodat, minden helyet kellemesnek fogsz találni” mondja egyik levelében. Hadrián császár kirándulása az Aetnára, hogy onnan élvezze a napkeltét, szinte egyedül álló esemény az ókorban. Hadrián kora azonban már az antik szellem hanyatlásának ideje.

A természet képei hiányoznak a korai középkor hősi énekeiből, a Chanson de Rolandból és a Niebe-

¹⁶Friedländer: i. h. 109. o.

lungenliedből is.¹⁷ A troubadour és a Minnesänger némán haladt el a természet fenséges szépségei mellett. Dante pedig a purgatórium szikláinak jellemzésére a keleti olasz Riviéráról veszi a hasonlatot.¹⁸

Az antik világ neveli az emberiséget a 19. századig. A renaissance, a humanizmus kultúrideáljait a görög-latin művészetben látja. A természet modern értelemben vett szépségeinek felfedezése a klasszikus felfogás uralmának megtörésével esik egybe.

*

Petrarca 1335 április havában megmássza az Avignon melletti Mont Ventoux-t. Gyóntató atyjának töredelmes, kimerítő levélben beszél el a hegyi túrát. Kimondhatatlan érzések vesznek rajta erőt, amikor felhők úsznak a lábai alatt, majd amikor nagy távolságból megpillantja az Alpok hóborította csúcsait. Antikor így elmerül a természet bámulatában, *Szent Ágoston* vallomásaiban lapozva, a következő sorok lendítik meg: Az emberek mennek és csodálják a magas hegycsúcsokat, a tenger nagy hullámain, a széles folyók zuhatagjait, az Óceán végtelenségét, a csillagok futását; de önmagukat elfelejtik. Erre megjedtem, hogy földi dolgokat bámulok, holott a pogány bölcsektől is megtanulhattam volna, hogy *egyedül a szellemi nagyság méltó a csodálatra*.¹⁹

Petrarca vívódása a legjobb példa nemcsak a

¹⁷ Ribot: i. h. 345. o.

¹⁸ Purgatórium III. ének 49—51. sor.

¹⁹ Zuntz: Höhenklima und Wanderungen. Berlin, 1906.

középkornak a természethez való viszonyára, hanem általában a klasszikus és keresztény kultúrideálokon csüggő ember természetszemléletére is. Majdnem ötszáz évig így gondolkozik még az emberiség. A montventoux-i jelenet több mint száz évvel Assisi Szent Ferenc fellépése után történt, aki kiszabadította az elátkozott természetet a patrisztikus filozófia börtönéből és több mint fél századdal azután, hogy Aquinoi Szent Tamás tanította: Isten minden dolognak örül, mert minden az ő lényével van összhangban. Két felfogás küzd a későközépkori ember lelkében: gyönyörködni a természet adományaiban, mint Isten mindenhatóságának bizonyítékaiban, a másik oldalon azonban túltenni magát az érzéki tárgyakon és felolvadni a tökéletes lelkiségben. „A természeti valóság és természeti örömök fölött a földöntúli fogalmi világ szférája lebegett”.²⁰ Egy cseh lovag 1465-ben tett nyugateurópai útján — a legrégebb előttünk ismert európai útinapló²¹ — 54 reliquiát, 21 csodatettet, továbbá népszokásokat, lovagjátékokat, kivégzési módokat említ fel. A Németországban, Angliában, Franciaországban, Hollandiában, Spanyolországban és Olaszországban megtett úton mindössze három ókori és öt újabb épületet tart feljegyzésre érdemesnek, a természet szépségei közül azonban semmit sem.

²⁰ Dvorak: Kunstgeschichte als Geistesgeschichte. München, 1928. 107 o.

²¹ Des böhmischen Herrn Leo's von Rozmital Ritter-, Hof- und Pilgerreise 1465—7. Stuttgart, 1843.

Ha már tájképi szépségeket fedezhetünk is fel a 15. századbeli festők képein, „ez az elfordulás a középkor túlvilágkultuszától csak eszköz arra, hogy a művelt emberek az élet közvetlen realitásával szembe helyezkedjenek és a képek, valamint a költészet látzatvilágában keressék a természetet”.²² A középkori irodalomban mindig hangsúlyozzák, hogy a művészi alkotás igazabb, mint maga a természet. A korai naturalizmus vallásos tárgyú képeinek természeti elemei nem a természet utánzásának eredményei. „Nem a természet utánzása, hanem egy apriori adottságú kompozíciónak a természetből vett formák által való magyarázása a cél”.²³ A tisztán konvencionális természeti elem, amely arra való volt, hogy megjelölje a cselekmény helyét, csak annyi helyet kaphatott a képeken, amennyi szükséges volt a vallásos művészi céljainak eléréséhez. Azontúl már nem volt létjogosultsága.

De nemcsak a művelt ember fordult el a nem hasznos természettől, hanem a babonás köznép is, amely az ördög, a sárkányok, az óriások, a törpék és a boszorkányok fészkének tekintette a hegyeket. A középkor hitt abban a legendában, hogy Pilátus elkárhozott lelke a luzerni hegyek kőszivatajgaiban bolyong. Senkinek sem jutott eszébe, hogy a borzalmas, barátságtalan Svájcot kényszerítő okok nélkül felkeresse.²⁴

A középkori életformák átalakulása a 16. század

²² Hamann: Geschichte der Kunst, 1932. Berlin, 412. o.

²³ Dvorak: i. h.

²⁴ Zuntz, i. h.

elején csak egyetlen dolgot hagyott változatlanul: az embernek a természethez való viszonyát. A középkorban a természetfölöttiséget hangsúlyozó világfelfogás, a renaissance idején az antik kultusza: egyaránt akadályozza a természetközelség beálltát.

A tájképfestészet története mutatja a legtisztábban azt a különbséget, ami az utolsó másfélszázad emberének a természethez való viszonya és a klasszicizmus korának természetszemlélete között megállapítható. Távol áll tőlünk az a szándék, hogy művészettörténeti fejtegetésekbe bocsájtkozzunk, csupán a nagy tájképfestőkön keresztül gondoljuk legbiztosabb módon jellemezni az egyes idők és népek természet iránti érzékét. A tájképfestészet az a tükör, amelyben a különböző koroknak a természethez való viszonya verődik vissza.

Mátyás király még nem tudta, hogy a természet szép — mondotta egyik művészeti írónk a negyedszázaddal ezelőtti képzőművészeti harcok során. Ha ez a megállapítás rendkívül túlzott is, a végletekig hajt egy helyes művészettörténeti megállapítást, cum grano salis mégis igaz. A renaissance embere úgy érzett, mint az antik embere. Természetérzéke ugyanazon a fokon állott, „Az olasz renaissance neoantik anthropocentrizmusa mellett a táj csupán háttér- és kulisszaként érvényesülhetett”.²⁵ A táj egészen a 19. századig a festészet ki nem merített kincsébányája. A renaissance, a barokk és a rokokó festői a tájképekbe embereket, állatokat, épületeket, romo-

²⁵ Dvorak: i. h. 234. o.

kat komponálnak, mintha tájképeik olyan zenedarabok lennének, amelyek szöveg nélkül nem érthetők. „A legtöbb renaissancekori festőnél a hegyek inkább hasonlítanak a mi gyermekjátékaink szikláihoz, mint a valósághoz; ami természetes is, miután egyes művészeti írók egyenes utasításul adták a festőnek, hogy töredezett felületű köveket vigyenek haza és azokat fessék le hegyek gyanánt.”²⁶ Vasari állítása szerint Michel Angelo azt mondta, hogy a természetet kisebb tehetségeknek kell átengedni, a művészet tulajdonképeni tárgya az emberi test. „Flandriában előszeretettel festik azt — írta —, amit tájképnek neveznek és emitt-amott sok alakot . . . nincs benne se eszme, se művészet, se arány, se választékosság, se fenség.”²⁷ „A tájképfestésről a cinquecento hasonlóképen gondolkozott, mint két évszázaddal később Winckelmann. Annak a korának, amely csak a meztelen emberi test hatalmas formáit tartotta szépnek, nem volt érzéke a természet élete iránt.”²⁸ Leonardo tudása és idealizmusa tönkretette hegyeinek őszinteségét²⁹, pedig egyike volt azoknak a keveseknek, akik a Monte Rosán is voltak. Raffael is alárendeli a tájat a kép figurális tartalmának. Michel Angelonál a természeti elemek teljesen hiányoznak. „A tájképfestészet művelőinek legtöbbje

²⁶ Berzeviczy: A tájképfestés a XVII. században, Budapest, 1910. 3—4. o.

²⁷ Taine: Philosophie de l'Art I. 305.

²⁸ Muther: A festőművészet története. Fordította Lengyel Géza, Budapest, 1920. II. k. 43. o.

²⁹ Ruskin: Modern Painters IV. London, 1898. 377. o.

mintha nem merné a maga nevéen nevezni. Valamely, az előtérbe helyezett vallásos, allegorikus, történeti, vagy genre ábrázolás címe alatt szerepelteti, noha sok esetben a kép figurális eleme egészen alárendelt szerepet visz.³⁰ Ezekon a képeken — Tizian és Giorgione műveiről van szó — a természet csak asszisztál az embernek.

Egy francia akadémikus művészettörténeti író Tizian zsenije jelének, ízlése biztos tisztánlátásának tudja be, hogy a nagy velencei festőre nem tett mélyebb benyomást a juliai Alpok látása és a természet túlságosan markáns megjelenéseit, a Dolomitok bizarrságait elhanyagolta. Csak a rend és a harmónia kötötte le figyelmét.³¹ A renaissance emberének világképe: a nemes formák, a monumentális stílus, a széles epikai gesztus, a tökéletes harmónia. A történelmi kompozíciók hatalmas formái között elsenyvednek a quattrocentóban fejüket itt-ott felütő természeti elemek.

És Dürer? „Az ő tájrajzai — mondja Michel — kivételt tesznek, nem csupán az ő művészetében, hanem az egész német iskola történetében. Nem lehet meglepődni, hogy semmi hatást nem gyakorolt ennek fejlődésére.”³² Dürer egyébként mindenütt szépséget talált a természetben, annyira, hogy amikor a Rajnán végighalózik, a tájat meg sem említi.³³

³⁰ Berzeviczy: i. h. 28. o.

³¹ Michel: *Les maîtres du paysage*. Paris, 1906. 27. o.

³² Michel: u. o. 87. o.

³³ Berg: *Ältere deutsche Reisebeschreibungen* (giesseni disszertáció. 1912. 45. o.

Amikor II. Pius (Enea Silvio Piccolomini) Tibur mellé költözött, ez a horatiusi költészetből jól ismert táj annyira fellelkesítette a renaissance nagy költőpápját, hogy környezete, amely kelletlenül hagyta ott Rómát, a legnagyobb értelenséggel nézte az Egyház fejének természet iránti rajongását, amit rejtélynek tartott. De ez a felolvadás a természetben teljesen antik ízű, nem modern.³⁴ Amikor azonban a bázeli zsinatra Svájcba utazott, semmi érzéket nem mutatott az alpesi természet iránt.³⁵ Itt is tökéletes klaszikus kultúrájú embernek bizonyult.

Burckhardt szerint Shakespeare csodálatosan kifejező erejű szavait alig használta a távoli világok szépségeinek érzékeltetésére.³⁶ Még a 16. század legnagyobb angol lírikusának, Spensernek, természet-szemlélete is idegenül hat. Borzalommal töltik el a sziklák és hegyek, retteg a vad tengertől és csak a szelíd római táj iránt melegedik fel.³⁷

„Ha utóbb a tájkép mégis sorra kerül, ez a későbbi velencei festők, a Caracci-k alatt történik, amikor a monumentális festészet már hanyatlóban van: és még akkor is nem egyéb az, mint díszítés, architektúrai csoportosítások, Armida kertje, pásztori játékok és ünnepélyek színhelye, mithológiai jelenetek és nagyúri mulatságok kiegészítője; a fák képzeletiek,

³⁴ Biese: i. h. 85. o.

³⁵ Milliet: Die schweizerische Landschaft als Grundlage der Fremdenindustrie. Zeitschrift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft. Bern, 1923. 1. füzet, 21. o.

³⁸ Friedländer: i. h. 218. o.

³⁷ Biese: i. h. 94. o.

nem tartoznak semmi határozott fajhoz, a hegyek a távlat törvényei szerint a szem gyönyörűségére rendezkednek, a természet elveszti eredeti függetlenségét, sajátos tulajdonait, hogy alárendeltessék az embernek és díszítse ennek ünnepélyeit.”³⁸ A kalandos életű Salvator Rosa korát megelőző romantikus tájképeket festett, amelyeket az Apenninek brigantijai népesítenek be. „Szülőföldjének, Nápolynak ragyogó tájszép- ségei azonban semmit sem jelentenek számára, csak az Abruzzok kietlen hegyei felelnek meg temperámén túrnának.”³⁹ Vadregényes, izgalmas hegyszakadé- kaival és erdeivel elszigetelt jelenség ő a 17. század heroikus tájképfestői között. Annak a kornak, amely- nek háttérében mindig ott álltak a nagy történelmi kompozíciók, nem lehetett érzéke a táj meghitt szép- ségei iránt.⁴⁰ Salvator Rosa tájképeiről mondja Gau- tier: Milyen remek színpadi díszlet.⁴¹

*

A tulajdonképeni tájképfestészet Németalföldön indul meg a 17. században. A kezdődő barok-kor- szakkal a táj és az alakok viszonya a táj javára toló- dik el. A természeti elemek a kulisszákból az előtérbe kerülnek és a festészet tárgyává lépnek elő. A téma- változás elsősorban azzal a látási módszer közötti el- téréssel magyarázható, ami a 16. és 17. század klasz-

³⁸ Taine: Philosophie de l'Art I. k. 129. o.

³⁹ Michel: i. b, 10. o.

⁴⁰ Muther: i. h. II. k. 44. o.

⁴¹ Paris Guide par les principaux écrivains et artistes de la France. Paris, 1867. I. k. 365. o.

szikus és bárók művészetét oly élesen megkülönbözteti. Ez a fejlődés, amint Wölflin rendkívül termékeny optikai műtörténeti fogalompárjai meghatározzák⁴², öt irányvonalat ír le: a vonalszerűből a festőibe (a kontúrból a foltszerű hatásba), a síkból a térbeli mélység felé, a zárt formából a nyílt formába, a többségből az egységbe, végül a tisztaságból a zavarosságba. A klasszikus látási skémának szöges ellentéteivel együttjár a természetábrázolásnak kimélyülése, a művészi témák gazdagodása.

Európának abban a szögletében, ahol a természet nagyon fukar módon szórta szét szépségeit, Flandriában és Hollandiában, virágzott ki a tájképfestészet. Az Olaszországot megjárt flamand festők azonban nem a szelíd, klasszikus szépségű tájakat ábrázolják, a természet iránti lelkesedésük nem a cinquecento művészeinél még csak díszítő rendeltetést szolgáló tájrészleteket hozzák előtérbe. Közülük talán csak az egyetlen Momper festett hegyi tájakat, amiért a *pictor montium* nevet kapta. A flamand tájképfestő szépségideálja épúgy nem fedi a klasszicizmus leegyszerűsítő felfogását, amint távol áll a modern emberétől is. „Rubens nem festi a természet meghatározott darabjait, sem a szegényes valóságot, sem a gyöngéd, tartózkodó tónusokat. Mint történelmi festő csak húsos, kövér dolgokat szeret, a túlaradó érzékiség, vagy a bőszen harc két sarkpontját; s a természetet is vagy a maga zsíros kényelmében, vagy izgalmas mozzanatai-

⁴² Wölflin: *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*. München, 1929. 15. o.

ban, elemi ereje kirobbanásakor festette.”⁴³ A Louvre-ban levő „Pásztor idill”-en a jóllakottságtól mozogni sem tudó juhok töltik be a képet. „Előszeregettel festette a nyár jelenségeit: a termékeny föld minden pazar adományának összegyűjtését, a legelőn delelő, vagy alkonyatkor hazatérő csordát, a mezőknek párárs, illatos jóllakottságát.”⁴⁴ Rubens a valóságnál ezer-szer gazdagabban festi a természet adományait. A flandriai táj, amelynek egyhangúságát alig-alig török meg a dombok, mintha csak keret volna kolosszális emberi és állati alakjai számára. Nem ismert más istennőt, mint testes mithológiájának szépeit.⁴⁵ Ugyan-az a túlradó testiség, amelyben athléta szentjeit és hetära istennőit festi, jelentkezik akkor is, amikor a föld a témája. Mintha kortársának, IV. Henrik francia király miniszterének, Sully-n.ek gazdaságpolitikáját fejezné ki formáival: Le labourage et le pâturage sont les deux mamelles de la France. Rubens tájainak valóban, mintha emlői volnának.

Északi Németalföldön, Hollandiában, a természet iránti érzék még jobban elhajlik a klasszicizmus fel-fogásától. Vallásos protestantizmusa elutasítja a test-vér katolikus flamand népnek a renaissance hagyományaiban gyökerező érzékies életszemléletét. A föld sem olyan zsíros, termékeny, mint Flandriában. Az éghajlat is hidegebb. Nyugateurópának legegyszerűbb vidéke ez, de a szó igazi értelmében ez a *heroi-*

⁴³ Muther: i. h. Ti. k. 76. o.

⁴⁴ Berzeviczy: i. h. 45. o.

⁴⁵ Ruskin: The Art of England. London, 1898. 176. o.

kus táj, mert szinte minden talpalatnyi föld a holland polgár tenger elleni szakadatlan szívós harcának vívmánya. Hollandia az óceán hullámainak visszaszorításából és a belvizek ingoványainak lecsapolásából keletkezett. Nem Isten ajándéka a föld, hanem isteni segítséggel az emberkéz munkája, amelyet szinte évtizedenként a vízáradások tízezernyi emberáldozatával kellett újból megteremteni. Ez a gazdasági heroizmus varázsosabbá tette a holland ember előtt a homokbuckák, védgátak és csatornák elemeiből összetett országgépet, mint a messze tájékok szépségeit. Ezt a földet minden vonásában szépnek tartja. Szép a majorság, a szélmalom, a folyópart, a csatorna hídja, a kikötő, a tehenek, az országút melletti csalit. A festőtől nem kívánja, hogy a táj képét megváltoztassa, hanem éppen azt, hogy naturalisztikusan, sőt triviálisan ábrázolja. *Deus sive natura*, tanítja nagy kortársuk a filozófia terén, Spinoza. Ennek a pantheista filozófiának felel meg a hollandi tájképfestészet, amelynek szemében a természet legszürkébb részlete önmagában véve is szép. Ezt az esztétikai hazafiságot a hollandi tájképfestészetben szinte az ismert angol szólásmód megváltoztatásával lehetne kifejezni: szép, vagy csúnya — az én hazám.

A fenségesen szép tájnak, hegyi tavaknak, fenyőerdőknek egyetlen festője akadt, a Norvégiát megjárt Everdingen. Aminthogy a puritánizmus szemében a hegyek nem voltak rokonszenvesek. Egy 17. századbeli angol teológus (Burnet) nem hiszi, hogy a hegyek a világ teremtőjének alkotásai volnának, hanem a víz-

Özön előtti világnak nagy romjai. Más protestáns teológusok szerint a hegyek a rossz forrásai.⁴⁶

A hollandusoknak ezt a természetszemléletét Rembrandt és Ruisdeal művészete sem helyezheti más megvilágításba. Rembrandt olyan egyedül áll a hollandiai művészetben belül, de az egész korabeli Hollandiában is, mint legismertebb tájkép rézkarcának három fája a domb tetején. Igaza van Hamannnak, amikor Rembrandt természetábrázolásában a világtól való elfordulást lát.⁴⁷ Rembrandt tájkép-rézkarcai abból az időből származnak, amikor feleségét gyászolja. A fájdalomnak ezekben az óráiban mindenkitől elhagyatva a természettel beszélget. Kortársai — a stay-at-home people, amint később Constable a hollandusokat nevezte — nem vették tőle jónéven, hogy nem az ismert hollandiai vidékeket festette meg, hanem képzeletbeli utazásainak látomásait, olyan tájakat, amelyeket hazájában nem láthatott, azokat a messziségeket, amelyek előtte egyetlen tájképfestőt sem ragadtak meg. Ruisdaelnek „a legnagyobb hangulatfestőnek” sem volt sikere a természet lelelkébe hatoló képeivel. „Egy ilyen művészet túlságosan távol állott a hagyományoktól, semhogy a kortársaknak tetszhetett volna. Minthogy meghaladta a közönség ízlését, Rembrandtnak is, Ruisdaelnek is meg nem értve, nyomorultul kellett elpusztulniuk.”⁴⁸

⁴⁶ Leslie Stephen: The playground of Europa London, 1895. 4. és 26. o.

⁴⁷ Hamann: i. h. 612. o.

⁴⁸ Michel: i. h. 195. o.

A holland tájképfestészet óriásai saját maguknak, nem pedig a közönségnek festettek.

A 17. század második felében a holland Gerard de Lairasse „kimondotta azt a szót, amely mindenkinek ajkán lebegett... Azt követeli a művésztől, hogy sajtájtssa el, amit a finom világ jó ízlésnek mond... hogy egyenes fákkal, ékes palotákkal és díszes szökőkutakkal fessenek tájképeket.”⁴⁹ Otez moi de là ces magots — mondotta XIV. Lajos néhány Teniers-kép láttára. A Rembrandt halála utáni évtizedben már honfítársai a francia udvari stílus „megnemesített” tájképeiben találják meg szépségeideáljaikat. A hollandi tájképfestők magvetők maradnak és ebből a vetésből szökken kalászba két évszázad után a naturalista tájképfestészet.⁵⁰

A természetközelség szempontjából a 17. századbeli francia tájfestési stílus ikertestvére a francia kertnek, a versaillesi parknak, „Ez a kert nem a természet szabad erőinek, hanem az emberi gondolat észszerű törvényeinek engedelmesskedett. A vízmedencék tükrei, a gyepek szőnyegek, a fák idomított hajlásai: mindez csak a palota kőhomlokzata dőlőfős vonalainak meghosszabbítása.”⁵¹ Ennek a kornak embere csupán akkor volt hajlandó egy pillantásnyi figyelmet fordítani a természetre, ha a bokrok, a fák, a föld emelkedései, a vizek levetkőzték eredeti vadságukat, mint ahogy csak a kicsiszolódott, kifinomult modorú és beszédű nemes úr lehetett udvarképes a Napkirály

⁴⁹ Muther: i. h. II. k. 134. o.

⁵⁰ Meier-Graefe: Corot und Courbet. Leipzig, 1912. 183. o.

⁵¹ Mornet: Le romantisme en France, Paris, 1912. 16. o.

palotáiban. „Poussin és Claude Lorrain tájképei architektúrák — írja Taine az olaszországi útinaplójában⁵² —, a mezőt udvari emberek számára festik, akik birtokaikon akarják a királyi udvart megtalálni. Az észszerűen kiválasztott és arányosított táj ugyanazt a szépérzetet támasztotta bennük, mint a jól megépített, gazdagon díszített lakosztály: ezzel teljesen ki voltak elégítve, a fákkal nem éreztek semmi közöséget/” A nápolyi öböl ragyogó szépségei nem csábították el Poussint.⁵³ A Palazzo Sciarában levő tájképéről a következőt mondja Taine: „Hogy ezt átérezzük, szeretnünk kell a tragédiákat, a klasszikus verset és a fejedelmi etikett pompáját. Végtelen távolság van ezek az érzelmek és a modern érzelmek között. Ki ismerné fel itt a természet életét, úgy, ahogy ezt mi fogjuk fel, úgy, ahogy ezt költőink festik, a hatalmas, váltakozó, különös természetet, amely önmagában véve is kifejező és annyira változatos, mint az ember természete.”⁵⁴ Ez nem is volt annyira célja az ideális heroikus tájképfestészetnek, amit Poussin úgy határoz meg, hogy a festészet a láthatatlan dolgok képe, amit a tárgyak utánzásával tesz érzékelhetővé.⁵⁵ Claude Lorrain nem sokat törődött tájképeinek topográfiai hűségével, a romokat kénye-kedvére rakja össze, Tivolit Constantin diadalívével egy folyómenti

⁵² Taine: Voyage en Italie, II kiadás Paris, 1869. 231. o.

⁵³ Michel: i. h., 104. o.

⁵⁴ Taine: i. h. 257. v.

⁵⁵ Laprade: Histoire du sentiment de la nature. Paris, 1882 266, o.

tájban.⁵⁶ A nagy francia tájképfestők nem a természetet akarják a maga valóságában festeni. Még kevésbé törekedtek szubjektív benyomásaik visszaadására. A természet formái náluk magas emberi ideálok hordozói.

Mint Corneille tragédiái, olyanok a 17. század francia tájképei. Már pedig Corneille összes tragédiáinak sok száz oldalán — Gautier szerint — egyetlen modern értelemben vett festői sor sem akad. XIV. Lajos nagy százada írói közül Lafontaine áll legközelebb a természethez, mégis azt írja: *Les jardins parlent peu.* „A képzelt beteg” prológosában Molière pedig a következő színpadi utasítást adja: „Le théâtre représente un lieu champêtre et *néanmoins* (!) fort agréable.” Meglepő ez? Nem. Hiszen Boileau értelmezése szerint, aki a legjobban fejezi ki a klasszicizmus ideálját, az utánzásra méltó természet nem a valóság világa, hanem az eszméké. A természet nem a részletekben, hanem az általánosságban, nem a képekben, hanem az elvont gondolatban él.⁵⁷ A klasszikus dogma vakká tette őket a természet szépségei iránt, amelyeknek teljes mellőzése egyik legfőbb jellemvonása az előkelő, korrekt, elegáns klasszicista irodalomnak. A festészetben pedig a tájkép került anathema alá, mert az idomítatlan szabad természet a kor szépségideáljának nem felelhetett meg.

*

A gáláns, kecses *rokokó* következik XIV. Lajos

⁵⁶ Waetzold: *Das klassische Land*, Leipzig, 1927. 109. o.

⁵⁷ Laprade: i. h. 238. o.

ünnepélyes, majesztétikus korára. „Ha meg akarják találni ezt az eltűnt világot, keressék azt Watteau és Fragonard képein” — írja Taine.⁵⁸ Rózsák szigete, puha, zöld gyepen finom hölgyek és urak bal champêtre-je; a természet többé nem a bárók heroikus tája, nem a versaillesi park mértani figurái, hanem hatalmas fák, árnyékos lombok, amelyeken keresztül áttűz a nap. Nem mesterséges vízmedencék, hanem kis tavak, nem szökőkutak, hanem természetes víz-esések.

Tehát a természet közelébe érkeznénk már a 18. század első felében? Művészettörténeti írók, például Muther, akik pompás kultúrtörténeti háttérbe helyezik a festészet alkotásait, azt mondják, hogy igen. „Azelőtt a reprezentálás kényszere uralkodott, most a pompás palotánál hívatottabb ott künn falun a szalmával fedett parasztház. Le Nôtre merev parkjainál szebbek az erdők. Fesztelenül telepszene le a rétre, a patak partjára, erdei tisztásokra. Mezei bálokat rendeznek.”⁵⁹ Talán még *nem*.

Akik Watteau és Fragonard képeiről akarják leolvasni a Régence és XV. Lajos uralkodása első felének korrajzát, kissé korán állapítják meg a természethez való visszatérést. Ez a század csak egy árnyalattal engedte magához közelebb a természetet, illetve ennek néhány játssi, kellemes oldalát. Az „El Gythérébe” festője a természetet még csak a Luxembourg-

⁵⁸ Taine: Les origines de la France contemporaine, I. L'ancien régime, 31. kiad. 223. o.

⁵⁹ Muther: i. h. 147. o.

palota kertjében „tanulmányozta”.⁶⁰ Helyezzük egymás mellé azt a három képet, amelyen ugyanazt a témát festi meg *Watteau*, majd másfél század után *Manet* és *Szinyei Merse Pál*: a három *Déjeuner sur l'herbe*-et, tisztán látjuk a különbséget a százötven év természetfelfogása között.

Erdei tisztáson ülő férfiak egy meztelen nővel a *Manet* képén. A merész téma azonban mégsem abszorbeálja a figyelmet. A plasztikus hatású fatörzsek, a lombok zöldje, a sötétzöld árnyékok és az áttörő fény szimfóniája teszi feledhetetlen élménnyé a párisi Musée des Arts Décoratifs-nak ezt a kincsét. Szinyei-Merse mindenki előtt ismerős Majális-án a reggeliző társaság színes ruhái vegyülnek el a tengerzöld domboldalt előzőnlő fényárban. *Watteau*nál azonban a kép teljes hangsúlya a reggeliző társaságon van, közelebb-ről pedig a két hölgy alakján, ruháik redőin, vállaik, décolletage-uk formáin és fehérségén. A föld inkább szőnyegnek tetszik, a háttér opálfényben játszó, elomló falombjai pedig függönyöknek. A legjobb *Watteau*-monográfiák egyike⁶¹, a *Déjeuner sur l'herbe*-t nagyon helyesen nem *Watteau* tájképei között, hanem „*Watteau, peintre de la femme*” fejezetében sorolja fel. Nem a természet tölti be a *watteau*i tájakat, hanem... „c'étaient des éclairs soudains de nuques blanches”, amint oly szerencsésen idézi *Verlaine*-nek ezt a sorát *Watteau* életrajzírója.

⁶⁰ Goncourt: *L'art du dix-huitième siècle*, Paris, I. k. 24. o.

⁶¹ Edmond Pilon: *Watteau et son école*. Bruxelles, 1912.

A rokokó százada társasági életének legpontosabb rajzában, a Goncourt-ok *La Femme au dix-huitième siècle*-jében egyébként semmi nyoma annak, hogy a francia társaság Fragonard képeinek jeleneteit utánozta volna. Inkább a városiasság, mint a természetienesség a kor jellemvonása. Taine-nek akkor van igaza, amikor önmagának mond ellent: „A dámák jobban szeretik az appartement-t, mint a friss levegőt, a viaszgyertyák világossága az ő számukra az igazi napfény és a szépen festett plafond a legszebb égbolt.”⁶²

Milyen a 18. században épült kastély? „A római Villa Albani kertjében — írja Taine⁶³ — semmi szabadságot nem engedtek a természetnek. Minden mesterséges. A víz csak a szökőkutakban tör fel, nincs más medre, mint a kerek medencék és az urnák. Embernél nagyobb magasságú buxussövény veszi körül a háromszögalakú gyepet. Az embert nem érdeklik a lélektelen dolgok, mindezeket élete egyszerű függelékévé, a kép bizonytalan háttérévé teszi, háttérre, amelynek fontossága még a kiegészítő rendeltetésnél is kevesebb.” A hegység nem fért össze Le Nôtre kertjeivel, sem a klasszikus szépségek észszerű rendjével. Sem Montesquieu, sem Hénault, sem a többi utazók nem láttak mást az Alpokban és a Pireneusokban, mint a természet hús nélküli csontjait, borzalmas, ijesztő helyeket.⁶⁴

⁶² Taine: i. h. 147. o.

⁶³ Taine: *Voyage en Italie*, Paris, I. k. 24. o.

⁶⁴ Mornet: i. h. 42. o.

Épenígy a németeknél. A Goethe korát megelőző irodalom egyik vezére, Gottsched, megbotránkozik „a tévútra kerülő költőkön, akiknek keblét az Alpok örökös hava fagyasztja, akik a svájci hegyeken keresik a Parnasszust és a havasok boszorkányaiban találják meg múzsáikat. Amilyen otromba a St. Gotthard jege, olyanok a verseik is.” Klopstock, amikor Zürichben meglátogatja Bodmert, a svájci költőiskola fejét, házigazdája nagy meglepetésére semmi érdeklődést nem mutat a hegyek iránt. Wieland két évig élt Zürichben, a hegyeket azonban sehol sem említi fel. Gessner szentimentális Idyll-jeiben sincs nyoma a hegyi tájnak: „az elárvult ligetek” kellemetlenül hatnak rá, anélkül, hogy visszataszítóak lennének, mint a sziklák és a szakadékok.”⁶⁵ E kor még annyit is sokall a hegyekből, amennyi Heidelbergnek jutott. Haller, az első költő, aki az Alpokat megénekelte, a Neckar menti város fekvését „kellemetlennek” mondja.⁶⁶

2. A rousseau-i epizód.

Az ellenhatás a rokokó édeskés kecsességére már 1725 táján bekövetkezett. Érzékeny lelkek kezdik megenni a finom hajbókolásokat, a szalonok kegyetlen szellemességeit. Szenvedélyes remegéseket, izgalmakat keresnek angol regényekben és a svájci hegyekben. Megjelennek az első romantikusok, Rous-

⁶⁵ Weiss, Richard: Das Alpenerlebnis in der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts (Zürcher Schriften zur Literaturwissenschaft, Band XVII) Zürich, 1933. 84. és kk. o.

⁶⁶ Friedländer: i. h. 234. o.

seau előfutárjai, a természet csodás borzalmainak, a szenvedély és a szív jogainak hirdetői. Vad hegy-csúcsok és sziklák, rohanó hegyi patakok, dörgő víz-esések leírásával telnek meg az érzelmes regények és novellák. Könnyes szemmel olvassák Young „Éjszakáit”. A francia park klasszikus harmóniája többé nem felel meg érzéseiknek. Divatba jön az angol kert, az őstermészetnek ez a mikrokozmosza, minden meszterkéltszabályozásnak ellentmondó kiszámíthatatlanságával, a frizirozott növényzet helyett a fák és a bokrok szabadra hagyott összevisszaságával, a görög istenek szobrai helyett borostyánnal befuttatott kövekkel.

Az érzéseknek ez a forradalma a század közepén filozófiai rendszerré tevődött össze *Rousseaunál*. Viszszatérés a természethez minden téren: társadalmi berendezkedésekben, szokásokban, irodalomban és a természetszemléletben is. Az addig úgyszólván teljesen ismeretlen alpesi vidék, amelyet azelőtt visszataszítóan borzalmasnak tartott az emberiség, egyszerre megszépült a Nouvelle Héloïse-ban. Forradalmi kiáltvány volt ez a klasszikus esztétikai felfogás ellen. Az érintetlen, vad természetben található szépséget és élvezetet az érzelmeiktől áthatott ember. Rousseau természet iránti rajongásában azonban nem a szépírók extázisa, a hegyek *horreur sacrée-jának* imádata nyilatkozik, aminthogy nem érti meg a Parisban divatos lett érzelmi túlradásokat sem, amelyeket felfoghatatlan „raffinements”-nak nevez.⁶⁷ Rousseau

⁶⁷ La Nouvelle Héloïse. Partie. II. Lettre. XVII.

természetérzése inkább negatív. A hegyek lakójának egyszerű tiszta világa mindenben ellentéte a romlott városi életnek. Az Alpok vadsága tiltakozás a társaságbeli konvencionális ízlés ellen. A hegyek minden szépségét átérzi, de legjobban megkapja a vad természetnek az ember munkájával való összevegyülése, ott, ahol nem hinnők, hogy emberkéz odáig elér: a hegyüreg melletti házacska, a sziklákön nőtt szőlő és a szakadékok mélyén fekvő rét. A gleccserek régiójáig azonban nem hatol fel. „Nagyon szeretem ezt a szédületet, feltéve, hogy biztonságban vagyok”. Óvatos, mérsékelt természetvagyódás. Rousseau, épúgy mint követői, csak addig merészkednek, ahol a zöldelő, élő természetet még nem veszítik el szem elől. Megállnak a tulajdonképeni magas hegység lábánál.⁶⁸

Rousseau egyébként a genfi tó és a wallisi hegyek kivételével nem ismerte az Alpokat. A Monte Rosát nem látta, a Berni Alpok sohasem ihlették meg. A Mont Blancról szóló sorait barátaitól, a Deluc testvérektől vette át. Kis túlzással, de mégis találó az a megjegyzés, hogy a Nouvelle Heloïse hőse és a wallisi parasztok elfedték előtte az Alpokat.^{68a)}

A Nouvelle Heloïse világhíressé tette *Svájcot*. A genfi tó ragyogó tükre, a zöldelő keretben mosolygó svájci majorságok, a hegyszakadékok és víz-esések összevisszasága klasszikus helyekké, halhatatlan emlékekké válnak. Azokhoz a helyekhez zárán-

⁶⁸ Weiss: i. h. 41. o.

^{68a)} Ciaire Engel et Charles Vallót: „Ces monts affreux”. Paris, 1934. 48. o.

dokolnak, amelyekhez a Nouvelle Heloïse Júliájának emléke tapad. 1760-tól a francia forradalomig több mint 80 könyv és cikk szól a svájci utazásokról.⁶⁹ Érzékeny emberek Rousseau könyvével kezükben ábrándozva bolyonganak a genfi tó körül. „Ezeknek az utazásoknak célja azonban nem maga a természet, hanem az érzelem, a szenzáció. A természet ugyan nélkülözhetetlen, de élettelen marad és csak az érzelmeken keresztül kap látszólagos életet. A holt természetben keresztül igyekeztek egy csodás lelki átváltozás élményét megszerezni.”⁷⁰ A korai romantika természetábrázolása nem természetű, hanem — amint a Pont du Diable mellékelt egykorú rajzának reprodukciója és ennek fotografikus hűségű ábrázolása közötti különbség mutatja — metanaturalista.

Rousseau, Young és a francia praeromantikusok hatása alatt tör ki a német húszévesek forradalma is, a Sturm und Drang: a természetesség fellázadása a társadalmi és irodalmi konvenciók ellen, a népnyelv és a táj kultusza. A fiatal *Goethe* is ebbe az írói csoportba tartozik. Első verseiből boldog ujjongás tör ki a természet szépségei fölött. A Werther-ben, amit 25 éves korában írt, az ossiáni táj ködös vadregényessége, Skócia hegyszakadécai, barlangjai, hegyipatakjai, tengerpartja vetítődnek a középnémet táj síkjaira és erdőségeire. A romantikának ebben a birodalmában sohasem nyugszik le — a hold. A természet hangsúlyozása, amelynek egészen modernül ható

⁶⁹ Mornet: i. h. 43. o.

⁷⁰ Weiss: i. h. 44. kk. o.

részleteit adja, merész pártütés a hagyományok ellen. A Werther szentimentális hangulatátjait veti papírra egy évvel később tett első svájci útjáról szóló jegyzettöredékeiben. „Vor lauter Wonne sah man garnichts”, jegyzi fel a lowerzi tavon tett csónakázásáról. Az öreg Goethe, akit különben is felbosszantott fia engedetlensége, hogy itáliai útja előtt visszafordult, ridegen megírja neki: semmi szépséget nem talál „a vad sziklákban”, „a ködös tavakban és a sárkányfészkekben” és „a hegymászás istentelen szenvedélyében.”⁷¹

Az idősebb Goethe ebben ki is fejezi a korszellemet. A *Nouvelle Heloïse és a Werther minden szelemtörténeti fontossága mellett sem volt izlést átalakító hatása a 18. század harmadik negyedében forrongó irodalmi természetkultusznak*. A természethez való visszatérés jelszavának a kortársak nagy tömege nem engedelmeskedett. Voltaire „archi-fou”-nak nevezte Rousseaut és Ximenes márkí neve alatt írt röpiratában „tönkre verte a nyomorult rossz regényt, a Nouvelle Aloïsiat” (sic!).⁷² Diderot monstrumnak jelentette ki Rousseaut, aki ötven éven át az álszenteskedés álarca alatt élt. „Mindenki meg volt győződve, hogy ez a nagy ember bolond volt.”⁷³ Nem is csodálható ez a felfogás. Túlságosan racionalista volt a 18. század, semhogy a romantikus

⁷¹ Milliet: i. h. 21. o.

⁷² Voltaire: Oeuvres Complètes. Paris, 1855. X. k. 571. o. Levél d'Alemberthez.

⁷³ Roger: Jean Jacques, le promeneur: solitaire. Paris, 1933. 291. o.

természetkultusznak átengedje magát. A tiszta természet kibírhatatlan volt neki. Az encyclopédisták észszerű természetrendjéhez nem illeszkedhetett az Alpok fantasztikus összevisszasága, a tiszta geometrikus vonaloknak és szerkezeteknek ez a szöges ellentéte. Az „angol Voltaire”, doktor Johnson a következőképpen definiálja a hegyeket 1755-ben megjelent Dictionary-jában: „a föld felületének beteges kinövésai és természetellenes daganatai.”⁷⁴ A legszebb skót tavat, a Loch Lomondot pedig közletről visszaszítótóan vadnak nevezi.⁷⁵ Ha így gondolkoznak a hegyekről Angliában, ahol a természeti érzés a legkorábban ébredzik, nem lehet csodálkozni, hogy a kontinensen mennyire irtóznak tőlük.

Hogyan befolyásolhatta volna Rousseau ennek a kornak természetszemléletét, amikor vele szemben áll a nagy természettudós Buffon mindent elnyomó tekintélye, aki nem csupán az emberektől, hanem az állatoktól és növényektől is stílust követel. „Buffon azt kérdezi a természetrajz tárgyaitól: milyen a nagyságotok, arányosságotok, eleganciátok, egyszóval rendelkeztek-e a latin genie tulajdonságaival? Ha igen, szívesen látlak múzeumomban és amint a márványszobrok elhelyezésénél szokás, mindenki megkapja külön helyét.”⁷⁶ A forradalom előtti évben egy este Madame Necker szalonjában Rousseau egyik ta-

⁷⁴ Weiss: i. h. 51. o.

⁷⁵ Friedländer: i. h. 236. o.

⁷⁶ Guyau: Die Kunst als soziologisches Phänomen. Leip. zig. 1911. 150. o.

nítványának, Bernardin de Saint Pierre-nek Paul et Virginie-jét olvasták fel. A társaság hidegen fogadta, Buffon az óráját nézte, majd a felolvasás befejezése előtt hangosan kérte a kocsiját.⁷⁷ Pedig ez a könyv volt az első virága a francia realista regényirodalomnak.

Rousseau Contrat Social-ja szétrombolhatta a régi francia társadalmi rendszert, de *a Nouvelle Héloïse nem győzhette le az emberek közönyösségét a természet iránt*. „Hogy untathatja ez az ember a mai társadalmat” — sóhajtott fel Rousseau, amikor egy alkalommal Gessner idilljeiről beszélt.⁷⁸ Marie Antoinette pásztorjátékai, a kis Trianon falusi életet majmoló idilljei ép olyan kevésbé jelentenek igazi rousseau-i természetkultuszt, mint a francia társaság 18. századbeli Kina-divatja, a kacskaringós parkok pagodái és a rokokó kínai jelmezes táncai Konfucse tanaihoz való megtérést. Az is csak — chinoiserie. Ez a pásztorromantika igazán nem volt őszinte. Ennek a kornak legdivatosabb festője, Boucher, alakokkal zsúfolja túl tájképeit és a Goncourt-ok találó megjegyzése szerint „nincs más gondja, mint megkímélni kortársait a természet unalmától”.⁷⁹ Ő mondta Reynoldsnak, hogy sohasem festett az élet után, mert a természet kihozza a konceptusból.⁸⁰ A XV. és XVI. Lajos korabeli metszeteknél sokkal többet mond

⁷⁷ Anatole France: Le Génie Latin 281. o.

⁷⁸ Van Tiéghem: Le préromantisme. Paris, 1930. 254. o.

⁷⁹ Goncourt: i. h. I. 190. o.

⁸⁰ John Constable: Selbstbiographie. München, 1911.

George Sand egyik levelének néhány sora: „Mind-ezek a szép dámák és szép urak, akik olyan kecsesen mozognak a szőnyegen, nem tudnak három lépést tenni a szabad természetben, anélkül, hogy halálra ne fáradnának”.⁸¹ „Mennyivel szebb a Rue de Bac-i csatorna!” kiált fel Madame de Staël, amikor először pillantja meg a genfi tavat.⁸² Ennek a korszaknak divatos operája Gluck Alceste-je volt, amelynek legtöb-
bet megapsolt recitatívjában ezek a sorok fordul-
nak elő:

Tout de la mort, en ces horribles lieux,
La terre dépouillée, aride et sans verdure.
Le bruit lugubre ...^{82a)}

Ezek nem Rousseau hegyei.

Továbbra sem Rousseau Svájcra volt az úticél, hanem az antik Görögországba utazott képzeletben a század végének francia társadalma. Nem Saint-Preux a genfi tónál a divat, hanem a fiatal Anacharsis Görögországban. Hellén építészeti formák az ancien régime utolsó éveiben, spártai szokások, a római köztársaság tiszta erkölcsi, antik jellemei: ezek a forradalom ideáljai. Mindezeknek összefoglalása David festészete: ókori történelmi legendák szoborszerű emberi testekben megjelenítve. A renaissance antik imádata tért vissza, de nem a mitológiai világ hedonikus képe, hanem Leonidas és a

⁸¹ Idézve Taine: Ancien Régime I. k. 262. o. jegyzeteiben.

⁸² Brandes: Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts. Berlin, 1872. I. k. 166. o.

^{82a)} Engel et Vallot: i. h. 173. o.

Horatiusok hidegen tiszta világa. Csakhogy míg a cinquecento antikizáló képein legalább díszítő háttérként megjelennek a természet elemei, a 18. század végének klasszicizmusa ebből a szerepből is száműzi őket és dór-stílusú oszlopcsarnokok előtt kothurnuson ágálnak az alakok, mint valami görög tragédiában. „Tempête, tu auras beau faire, tu n'es pas encore aussi belle qu' Homère t'a faite!” így kiált fel még a romantikus Chateaubriand is,⁸³ amikor az Atlanti Óceánon átkelve az árbochoz kötve szemléli a vihart. Milyen erős gyökerei vannak még az antik hagyományainak az ember lelkében!

A francia forradalom esztétikusa, Henry Valenciennes könyvet írt a klasszikus stílus történelmi tájkép kellékeiről. Nem a természet, hanem az ókori pásztorköltészet és a mithosz tanulmányozását ajánlja a festőknek.⁸⁴ Szerinte a táj sohasem méltó az ábrázolásra.⁸⁵ A kortársak engedelmesen meg is fogadták ezeket a szabályokat, melyek a tájképfestést, mint a görögöktől idegen műfajt kizárták.

Németországban is rövid ideig tartott a szentimentális természetrajongás ideje. A Young-utánzás hullaszagú termékei: a temetőkertek, mint tájak, a sírdombok mint természet, mérgező hatással voltak a rousseau-i egészséges természetszemléletre is. Három évvel a Werther megjelenése után *Goethe* a

⁸³ Strowsky: *Tableau de la littérature française au XIX. siècle*, Paris, 1924. 55. o.

⁸⁴ Berzeviczy: i. h. 119. o.

⁸⁵ Meier-Grafe: *Corot und Courbet*, Leipzig, 1912. 60. o.

Triumph der Empfindungen-ben tagadja meg Sturm und Drang korát. Első svájci utazásának romantikus ömlengései és szinte artikulálatlan újjongásai után 1779-ben, amikor négy év múlva másodszor teszi meg ezt az utat, mennyire más Goethe áll előttünk! Frau von Stein-nek ezt írja Genfből: „Morgen soils nach den Savoyer Eisgebürgen und von da durch ins Wallis. Wenn es dort schon so aussähe wie man es uns hier malt, so wärs ein Stieg in die Hölle” (1779 nov. 2.)⁸⁶ A második útnak gyümölcse — egy nagy értekezés a gránitról. Nyolc évvel azután, Olaszországból visszatérve, postakocsin halad át a keleti Svájcban a hegyek iránti vágyakozás nélkül.⁸⁷ Negyvennyolc éves korában tett harmadik útján, 1797-ben, „az érzelem minden megmozdulása behavazva fekszik a kínos pontossággal megfigyelt tények rétege alatt”.⁸⁸ Az útról írt levelei tele vannak növény- és ásványtani, közgazdasági és politikai megfigyelésekkel. „A tudományos természetábrázolás teljesen kiszakad az esztétika köréből”.⁸⁹ A Gotthard alaktalan nagyságától elvonják figyelmét Meyer úr antik műkincsei.⁹⁰ Amikor svájci útjairól Eckermannal beszél, ennek arra a megjegyzésére, hogy a hegyek komor fensége kellemetlen érzéseket válthat ki és hogy ő (Eckermann) semmi kedvet nem érezne ma-

⁸⁶ Wahl: Goethes Schweizerreisen. Gotha, 1921. 46. o.

⁸⁷ U. o. 156. o.

⁸⁸ Weiss: i. h. 122. kk.

⁸⁹ Beitzl, Richard: Goethes Bild der Landschaft. Leipzig, 1929. 8. o.

⁹⁰ Weiss: i. h. 132. o.

gában ilyen szakadékokban való vándorlásra, a következőket feleli:

„Ez az érzés teljesen helyénvaló ... Ha nagy célok nem hajtják az embert idegenbe, boldogabb lesz, ha otthon marad. Svájc kezdetben megzavart... és nyugtalanított; csak későbbi svájci útjaimon tudtam nyugodtan foglalkozni a hegyekkel, mikor már csupán ásványtani szempontból szemléltem őket”.⁹¹ Egy másik helyen⁹² így szól a hegyekről: „Ha az utazók nagy gyönyörűséget lelnek a hegymászásban, erre csak azt mondhatom, hogy ez a szenvedély barbár, sőt istentelen. A hegyek a természet erejéről adnak fogalmat, nem pedig a Gondviselés jótéteményéről. És azok a szakgatott hegygerincek, azok a visszataszító sziklafalak, azok az ormóttan gránitpiramisok, amelyek a világ legszebb zónáit az Északi Sark borzalmaival árasztják el: hogyan találhat ezekben szépséget egy jóakarátú ember, hogyan dicsérje ezeket egy emberbarát?”

Ez a néhány mondat köteteknél többet mond a klasszicizmus kulturideálján csüggő ember természet-szemléletéről. Az ásványokban, a kristályok szabályos mértani alakzatában nagyobb gyönyörűséget talált a racionális gondolkodású 18. század, mint a hegyek fantasztikus formáiban. A *csak mineralógus* érdeklődést a hegyek iránt Goethénél több helyen is

⁹¹ Eckermann: Gespräche mit Goethe. 1822 febrin'r 22.

⁹² Sprüche in Prosa. Naturwissenschaft III. idézve Friedländer, i. h. 249. o.

megtaláljuk. „Alig hogy közeledem a hegyekhez, a kőzetek vonzó hatását érzem” — írja az *Italienische Reise*-ban (Bologna 1786 okt. 20). Majd ugyancsak olaszországi naplójában jegyzi fel: „A hegyes vidékről nem lehet gyorsabban fogalmat alkotni, mint a kőzetek megvizsgálása által... A feladat abban áll, hogy a törmelékeken keresztül képzetet alkossunk a föld őskorának örök klasszikus magaslatairól.” (Palermo, 1787 április 4.) Egy hannoveri patikusnak utleírásában is megtalálhatjuk ezt a ma idegenül ható érdeklődést: amíg az egyes ásványokkal való foglalkozásban kielégül az emberi értelem, addig a kőzetek összessége a borzalom érzését kelti fel.⁹³

Lehet-e ezek után csodálni, hogy amikor Goethe meghívja barátját, Tischbein festőt, vegyen részt a Vezúv tetejére induló kirándulásban, Tischbein „csak vonakodva, mindössze hűségből csatlakozik hozzá, ő benne, a képzőművészen — írja Goethe —, aki mindig csak a legszebb emberi és állati formákkal foglalkozott, sőt magát a formátlant, a sziklát és a tájakat ízléssel és érzéssel emberiesítette (!), csak irtózást kelthet a félelmes és alaktalan halmaz, amely állandóan önmagát emészti és minden szépérzéknek hadat üzen.” (Nápoly, 1787 március 6.) Sohasem érezzük Goethét olyan távol a modern ember természet-érzésétől, mint olaszországi útján. A korabeli német tájképfestők közül különösen nagyra becsüli Hackert-et, aki valóságos „puskát” állított össze a tájképfestést tanulók részére: erről a tábláról vegyék

⁹³ Weiss: i. h. 59. o.

az előtért, arról egy dombnak a formuláját, amarról pedig egy vízesést, esetleges felhasználás céljaira.⁹⁴

És milyen óriási az eltolódás a természetközelségből a természettávolságba, ha egymás mellé állítjuk a Werthert és a Wilhelm Meistert! A Lehrjahreban — ahol pedig Felsőolaszország a színhely — a kifejező tájfestés teljesen háttérbe szorul.⁹⁵ Thérése szavai jellemzőek Goethe látásának megváltozására: „A világ olyan üres, ha csak hegyeket, folyókat, városokat gondolunk belé. Csak akkor válik lakott kertté a földkerekség, ha itt-ott van valakink, akivel összehangolódunk”.⁹⁶ A Rousseau-hatást Németországban teljesen megtörte a *kardi* filozófia. *Miért kellene a természethez menekülni, amikor maga az ember a természet hordozója?* Az utazásoknak nincs többé célja. „Wozu in die Ferne schweifen, sieh, das Gute liegt so nah.”⁹⁷ Kant sohasem mozdult ki Königsbergből. Herder két év múlva követi Goethét olaszországi útján, „Pandora szelencéjéből kitörő szelek” szárnyán. Sívárabb útinaplót nem lehet elképzelni. Utálattal töltik el az olasz festészet „Buhlerei” és „Äfferei”-ai. Amikor a „szürke” Alpokon átkel, erről így ír stanzáiban: „Jedweder Fels schien ächzend mich zu drücken / Jedwedem Thal schien meiner Wünsche Grab”.⁹⁷ Hegel sem volt elragadtatva a grindelwaldi gleccsertől. Ezekben a formátlan töme-

⁹⁴ Waetzoldt: i. h. 80. o.

⁹⁵ Beitzl: i. h. 6. o.

⁹⁶ Wilhelm Meister's Lehrjahre, VII. könyv. V. fejezet.

⁹⁷ Herders Reise nach Italien. Giessen, 1859. 270. o.

gekben sem a szeme, sem a fantáziája nem talált pontot, amelyen tetszéssel megpihenhetne, vagy játékos kedvét tölthetné.⁹⁸ Az örökké holt tömegek látása egyszerűen az unalom képzetét keltette fel benne. Nem meglepő ez annál a filozófusnál, akinek esztétikájában nincsen hely a természeti szép számára.”

Mint Goethe, úgy tör Schiller is ifjúkori „ősállapotából a magasabb emberi kultúra magaslatai felé”. A Ráuber után jön a Götter Griechenlands korszaka. Ifjúkorában a sűrű erdőt keresi, 36 éves fejjel már megborzad az angol kertektől is. Az 1795. évi Gartenkalenderről írt bírálatában olyan parkot kíván, amely „*a jó mezőgazda minden követelményének megfelel.*”¹⁰⁰ Matthisson verseinek kritikájában csak nagyon sok fenntartással ismeri el a tájképfestés és a tájpoézis létjogosultságát.¹⁰¹

Egy alkalommal Schiller a drezdai képtárt nézte Tieck társaságában. „Minden nagyon szép volna — jegyezte meg —, ha nem volna festve. Nem tudok attól a gondolattól szabadulni, hogy ezek a színek valami hazugságot adnak vissza, mert a színek különbözőek, aszerint, hogyan esik rájuk a fény. A puszta körvonal sokkal hübb képet adna.”¹⁰² íme a tiszta klasszicizmus, amely hajlandó lett volna megsemmisíteni a természet folyton változó, vibráló je-

⁹⁸ Milliet: i. h. 26. o.

⁹⁹ Croce: Esztétika. Budapest, 1914. 344. o.

¹⁰⁰ Schiller: i. h. IV. k. 764. o.

¹⁰¹ U. o. 775. kk. o.

¹⁰² Landsberger: Die Kunst der Goethezeit. Leipzig, 1931.

lenségeit, csakhogy nyugodtan szemlélhesse az örök eszményit.

Várjuk az olvasó ellenvetését: Wilhelm Tell! Schiller, aki Svájcban soha nem járt, a dráma verseiben, színpadi utasításaiban valóban ragyogó hátteret rajzol. Azonban, amint Weiss oly találóan megállapítja — „a Tell cselekményét az emberi szabadság eszméje határozza meg, a vad természet csak arra jó, hogy az eszmét annál ragyogóbbá és fenségesebbé tegye. Schiller számára az alpesi táj csupán eszköz, hogy az emberi nagyság önmagának tudatára ébredjen és a természet korlátjaiból az eszmék szabad világába meneküljön.”¹⁰³ Nem romanticizmus ez, hanem tiszta idealizmus.

A neoklasszicizmus hatása alatt a század vége felé a természet iránti lelkesedésnek semmi nyoma. Svájcra olyan német útleírások jelennek meg, amelyek teljesen hallgatnak a természetről és annál behatóbban foglalkoznak az ország demokratikus intézményeivel, az athéni alkotmány egyetlen földi maradványaival.¹⁰⁴ A „malender Dichter”-eket már rég kiirtotta Lessing Laokoonja. A tájfestészetet harmadrangú művészetté degradálta a nagy német esztétikus, a meztelen test lévén a művészet legszebb objektuma, míg a táj szépségében nincsen eszmény. Nem csoda tehát, hogy a német tájfestészet színvak tollrajzokra és metszetekre zsugorodott össze.

„A német klasszicizmus nemzedéke distanciát

¹⁰³ Weiss: i. h. 140. o.

¹⁰⁴ Weiss: i. h. 78. kk. o.

tart a természettel. Az ember nem merül el a természetben, hanem a természet fölé helyezkedik. Ebben a felfogásban teljesen lehetetlen, hogy odadobja magát a természetnek, lehetetlen a ködös érzelgősség. A természet nem bilincseli le, ellenkezően, az ember a maga sajátos szellemiségében megmarad a természet urának. Éppen ezért a klasszikusoknál hiányzik a tulajdonképpeni természetábrázolás a maga öncélúságában és önértékűségében. Minden természeti dolognak csak annyi jelentősége van, amennyire az embernek bensőleg vagy külsőleg hasznára válik. A természet ismét csak kulissza, csak háttere a tulajdonképpeni értékeknek.”¹⁰⁵

3. A természettávolságból a természetközelségbe.

Harminc esztendővel Rousseau előtt jelent meg az angol Thomson „Évszakok”-ja, az első irodalmi alkotás, amelyben a tájkép az egész tartalmat átszövi. Rousseau minden érzését majdnem ugyanabban a stílusban fejezi ki.¹⁰⁶ Ettől kezdve az angol természeti érzés szünetlenül tör elő, és nem szakítja meg az új klasszicizmus, amely Német- és Franciaországban megtörte a romantikus áramlatot.

Nézzük egymás mellett a francia rokokó és a korabeli angol festők, Gainsborough és Reynolds ké-

¹⁰⁵ Eckart von Sydow: Die Kultur des deutschen Klassizismus. Berlin, 1926. 232. és kk. o.

¹⁰⁶ Taine: Histoire de la littérature anglaise. IV. kötet, 221. o.

peit. Míg Fragonard és Boucher kecses női alakjai körül a természet festett színpadi díszletként hat, „a föld egy gáláns élet cinkostársa”¹⁰⁷, addig a brit arcképfestők az angol kertekben, ebben az ápolt vadonban festik az úrihölgyeket. „Magas fák alatt, falusi birtoka parkjában ül és álmodozik az asszony... nem illatszert, hanem az erdők illata árad hajából. .. A francia arcképeket a szalon fojtott légköre veszi körül, itt ellenben tiszta falusi levegőt szívunk be. .. a természet, amelyben mozognak, szintén nem hasonlít a franciaországihoz. Gainsborough képein annak a városi embernek öröme érezhető, ki a City piszkából a zöldbe jut.”¹⁰⁸ Ruskin a nagy angol arcképfestők kortársát, Richard Wilsont teszi meg a modern tájképfestészet ősvévé, ő vele kezdődik az őszinte tájképművészet, nemcsak Anglia, hanem egész Európa számára is. Szerinte az igazán értékes kontinentális tájképrajzok csak a napóleoni háborúk után Svájcot előzőnlő angol utasok rendelései nyomán keletkeznek. „Wilsonnál érezzük — mondja Ruskin —, hogy egy becsületesebb angol ember tolja félre a loggiákat és stanzákat, az istenszobrokat és ezek torzóit.”¹⁰⁹ Ha ez az értékítélet elfogult is, de az egész angol festészetre értve történetileg helyes. Teljesen érthető, hogy a tájképfestészetben az angolok megelőzik a kontinens népeit, hiszen a zsúfolt lakosságú nagyvárosok leg hamarabb ott fejlődtek ki, tehát a városi ember sóvár-

¹⁰⁷ Goncourt: i. h. I. k. 8. o.

¹⁰⁸ Muther: i. h. II. k. 193. kk. o.

¹⁰⁹ Ruskin: The art of England. London. 1898. 177. o.

gásának a természet iránt ott kellett legerősebbéin ki-
robbannia.

A föld és a tenger iránti rajongás oly erős a 18. és 19. századbeli angol irodalomban, hogy bármily irányt kövessen is a költő, a természet imádatában valamennyi megegyezik. A klasszicizmus Pope-pal teljesen lezárult. A világtörténet legnagyobb irodalmi csalását követi el Macpherson az Ossián-dalok kiadásával a természet kultuszának szolgálatában. Walter Scott romantikus történelmi regényeiben szinte „Skótország útikönyveit írta meg és természetfestései olyan pontosak, hogy a botanikus azokból megismerheti az egyes helyek flóráját.”¹¹⁰ Moorenál a zöld-sziget, Írország fürdik érzéki szépségben. „Shelley nem az erdők és virágok könnyen megközelíthető szépségeit keresi fel, hanem érzéseiben a Mont Blanc csúcsáig repül fel. Hogy gúnyolja a Wordsworth-ot, aki mint erkölcsös eunuch szereti a természetet és sohasem merné ennek övét megoldani! Shelley úgy imádja a természetet, mint a szeretőjét.”¹¹¹ Keates pedig a legnagyobb tökéletességgel fest ragyogó tájakat, amelyeket legfeljebb csak álmában látott.¹¹²

A természeti érzés kifejezése *Byron-nál* a felül nem múlható csúcspontig jut el. őnála a hegy, a tenger, az ég Énjének része, de egyben ő maga a természet részének érzi magát.

¹¹⁰ Brandes: i. h. IV. k. 9. és kk.

¹¹¹ Brandes: i. h. 335. és kk. o.

¹¹² Van Tieghem: Histoire Littéraire de l'Europe. Paris, 1925. 226. o.

Hol bérc meredt, ott rokonra lelt,
 Hol tenger zúgott, oda vonta őt,
 Az ég hol kékkelt s fenn a nap tüzelt,
 Bolyongni kedvet, ott talált s erőt,
 Habzaj, vadon, barlang, erdői zöld
 Volt társasága, nyelvök hallgatá
 A néki, mint vélte érthetőt.
 Emberszó nélkül így el volt soká,
 A természet derűs könyvét ha olvasá.¹¹³

Milyen eltolódás a klasszikus anthropocentrizmustól ehhez a misanthrop természetrajongásig! A Childe Harold jegyzeteiben a vidékek, tájak szépségeinél hosszabban időzik, mint a klasszikus emlékek-nél, vagy a történelmi vonatkozásoknál. „Parnasszus neve a klasszikus hírében áll, de itt zord partokat nem egy szebb, rejtett hely díszít.”¹¹⁴ „Művészet, szabadság, dicsőség mind mulandó, csak a természet örök.”¹¹⁵ Ez már nem a 17. és 18. századbéli utazók archeológiai ízü bámulata a klasszikus tájak iránt.

Svájc és a Földközi tenger országai a Childe Harold és a Manfréd által felülmúlhatatlan és örök értékű utazásai propagandaerőt kaptak. Moore-hoz intézett egyik levelében ezt írja Byron: „Egy örült drámát írtam (a Manfrédot), hogy az alpesi tájak leírását beleilleszthessem”.¹¹⁶ Csak egy pár szót ennek ki-

¹¹³ Byron: Childe Harold II. ének 13. vers. Torkos László fordításában.

¹¹⁴ U. o. II. ének 46. vers.

¹¹⁵ U. o. II. ének 88. vers.

¹¹⁶ Moore: Letters and Journals of Lord Byron. Frankfurt, 1830. 322. o.

fejező erejére Byron naplójából, amely majdnem szószerint került be a Manfrédba: „Grindelwaldba mentem, ott reggeliztem ... fellovagoltam egy gleccserre, amely megfagyott orkánhoz hasonlított.”¹¹⁷ Ezzel a két könyvvel kezükben özönlik el Waterloo után az angol utasok Svájcot és Olaszországot, Byron életmódja feletti társadalmi megbotránkozásuk ellenére. Széchenyi naplója — különösen a keleti és a szicíliai útjairól szóló részletek — telve vannak Byron-idézetekkel, főként a Childe Haroldból. Lamartine verse tökéletesen adja vissza azt a hatást, amit Byron tett kortársaira:

Qui que tu sois, Byron, bon ou fatal génie,
J'aime de tes concerts la sauvaqe harmonie,
Comme j'aime le bruit de la foudre et des vents,
Se mêlant dans l'orage à la voix des torrents.

A 19. század művészetének fejlődése hatalmas röp-pálya a természettávolságból a természetközelségbe — Max Deri szellemes elmélete szerint.¹¹⁸ Ez az ív négy, körülbelül egyenlő hosszú szakaszra oszlik: *Klasszicizmus — romanticizmus — naturalizmus — szubjektív naturalizmus (impresszionizmus és pleinairizmus)*. Körülbelül ezeket a fejlődési fokokat futja be az irodalom fejlődése is. Ez a fokozati teória annyit ér, amennyit az egyéb tudományágakban kialakított Stufenteoriák. Ha a művészet történetében

¹¹⁷ U. o. 295.

¹¹⁸ Max Deri: Die Malerei im XIX. Jahrhundert. München, 1920.

vannak is irányzatok, amelyeket ebbe a skémába beilleszteni nem lehet, nagyjában és egészében *természettávolságból a természetközelségbe vezető út kifejezi a múlt századbeli különböző irányzatok eredőjét*. Helyezzük egymásmellé egy század elejei német klasszicista színtelen, mithologiai szagú kartonját, egy romantikus festőnek keresett borzalmakkal és valószerűtlenül fantasztikus elemekkel megrakott vásznát, aztán valamelyik barbizoni festőnek fontainebleaui erdőrészletét, végül a pleinairizmus szín, fény és levegő szenzációit: a természeti élmény fokozódásának trendvonalát áll előttünk.

A négy etap nem fut párhuzamosan az egyes nemzetek művészete fejlődésében. A század elején a kontinensen még a klasszicizmus uralma tart, Goethe a romantikust a betegessel tartja szinonimnak,¹¹⁹ a két irány harca folyik tovább. Angliában már fél-század óta klasszicista epizód nélkül tart Wordsworth, Scott, Moore, Shelley és Byron romantikus naturalizmusa. Byron Murrayhez írt levelében (1820 október 24) a klasszicizmus és a romanticizmus közötti német és olasz harcokról úgy ír, mint az angol ember a gyarmati népség vallásos villongásairól. „Ilyen szekták — írja — nincsenek Angliában, ha volnának, ez rossz ízlésről tanúskodnék.”¹²⁰ A francia festészetben még a klasszicista látás uralkodik, vagy pedig a romantikusok csupán a középkori és keleti tárgyokban, az izzó színekben és a szenvedélyes

¹¹⁹ Eckermann: Gespräche mit Goethe, 1829 ápr. 2.

¹²⁰ Moore: i. h. 436. o.

előadás viharos mozgalmasságában támadnak az idealizáló klasszicizmus ellen. Ugyanakkor már az angol tájképfestészet — Turner — a korai impresszionizmus idejét jelzi. A francia kritikusok óvják a fiatal festőket, ne hagyják magukat Constable tájképeitől elcsábíttatni, mert mi lesz akkor a nagy Poussinnal.¹²¹ És mégis Constable hatása alatt fejlődik ki később a modern francia tájképfestészet.¹²²

A német romantikus tájképfestészet a forradalmár dacosságával fordul szembe a biedermeier társadalom kicsinyességeivel, előítéleteivel és természetellenességeivel. Ezek miatt menekül a regényes természetbe, a holdvilágos erdőkbe. Caspar Friedrich képei szinte illusztráció gyanánt szolgálhatnak a „csuhából kiugrott romantikus” Heine Harzreise-jének bevezető verséhez: Ach mich tödtet ihr Gesinge / Von erlognen Liebesschmerzen / ... Auf die Berge will ich steigen / Wo die frommen Hütten stehen / Wo die Brust sich frei erschließet / Und die freien Lüfte wehen. Tieck valóságos recepttel szolgál a romantikus festőknek. „Szár az a valódi természet, szép a vízben visszatükröződött táj. .. borzalmas vidéket szeretnék festeni, sziklák között összetört hidakkal, örvénnyel, eltévedt vándorokkal, rablókkel, kifosztott kocsikkal”.¹²³

A romantikusok útleírásában, akár Heine Harzreise-jét olvassuk, akár E. T. A. Hoffmann utazását

¹²¹ John Constable: i. h. 100. o.

¹²² Meier-Graefe: Die großen Engländer. München, 1908. 113. kk. o.

¹²³ Brandes: i. h. IL k. 183—184. o.

az Óriáshegységbe, maga az út unalmas és érdektelen, egyedül a költő fantáziájában látott képek nagyszerűek. A természet néma marad.

A német romanticizmus természeti érzéke inkább negatív, a társadalom és a természet ellentétét hangsúlyozó. Ez még Rousseau-hatás. Ettől azonban abban különbözik, hogy nem az érzékeny lelkek természeteszemlélete, hanem a beteges fantasztikusoké. Mondscheinparthie borzalmakkal. Valóságos pot-pourri- és fricassée-tájkép, amint Brandes találóan megjegyzi. Csak később a század közepe felé alakul ki, már a naturalizmus felé való átmenetben, az igazán produktív, friss tájképfestészet.

A francia irodalmi romanticizmus szellemét, a klasszicizmussal való ellentétét a legtalálóbban Victor Hugo fejezi ki a francia park és a Chateaubriand látta amerikai őserdők összehasonlításával: „Ott a természetes folyásuktól eltérített vizek, amelyek felszökkenésük után elposványosodnak; kővé vált istenek, talajukból kiszakított fák, megfosztva formájuktól és gyümölcseiktől, az olló és a zsinór groteszk szeszélyeinek engedelmessége, a természet rendje mindenütt felfordítva, összerombolva. Itt — ellenkezően — minden egy megváltozhatatlan törvénynek engedelmeskedik. A vízcsöpp a maga útját követi; a magvak maguk választják meg talajukat és maguktól terebélyesednek a fák. Minden növény, minden cserje, minden fa a maga évadjában fogamzik meg, a maga helyén nő és a maga idejében elhal”.¹²⁴ Milyen egész-

¹²⁴ Strowsky: i. h. 108. o.

séges természetesség tör utat a francia romanticizmusból szemben a német romantika beteges fantaszitikumaival! Lamartine „Le Lac”-ja a francia irodalomtörténet egyik legfontosabb dokumentuma, európai eseményé emelkedik. Az a báj, amellyel Chambéry és a Lac de Bourget pompás szépségeit kifejezi, tájfestéseinek finomságai még ma is egy „tourisme littéraire”-t tartanak mozgásban a savoyai hegyek között: Lamartine-rajongók a verseskönyvvel kezükben keresik a költészetnek megfelelő valóságot. A francia romanticizmus azonban csak az irodalom terén hozta közelebb a természetet. Ennek az iskolának úgyszólván nincsen tájképfestészete. Annyira nincs, hogy jobb hiányában Gautier a francia romantikus festészet három elfelejtett művelőjének az 1839. évi szalonban kiállított tájképeit ódában ünnepli „A trois paysagistes” versében. Ezek átvilágítják a bennünket körülvevő éjszakát és a világ szépségeinek képét adják nekünk, akik

Enfants deshérités, hélas, sans la peinture,
Nous pourrions oublier notre mère nature.

A természeti érzék az 50-es évek felé még jobban elmélyül. A század közepének pozitivistá áramlata végez a romanticizmussal. A művészetben és irodalomban a pozitivistá gondolkodásnak a naturalista felfogás felel meg. A szentimentális túlzások után az élet realitásai felé fordulnak az emberek. A szalonok falairól a modern élet és a természet képei kiszorítják a lovagokat, az arabokat és a törököket. Mind nagyobb és nagyobb tömegek zsúfolódnak össze a nagy-

városokban, mind erősebbé válik a szabad természet iránti vágyakozás.

Corot és a barbizoniak a fontainebleau-i erdőben törlik a tisztást a természet új településéhez. Már nem Claude Lorrain heroikus tájképeit, sem pedig a rokokó parfümös kertjeit, hanem a paysage intime-et festik, amint, a városi ember álmodja a csendes, hangulatos erdőt és rétet. A nagy naturalista festők (Courbet, Manet) minden romantikától mentesen adják vissza a természetet, sans phrase a maga tiszta földközelségében, megszabadítva a klasszicizmus „galéria tónusának” barna generálszószától és lerom bolva azokat a válaszfalakat, amelyeket az iskolás akadémizmus a festő és a természet közé emelt. „A festészet története — írja Meier-Graefe¹²⁵ — nem más, mint a felület mindinkább elmélyülő kinyílása. Mindinkább elevenebbé válik a kép epidermisze, mind közelebb tolódik a természet szimbóluma. Ebben a fejlődésben Courbet jelenti a döntő fordulatot, akinek ecsetvonásai a természet atomjai, övele összehasonlítva minden dekoratív varázsuk ellenére halványak a régiek tájképei”. A későbbi nagy impresszionista festők, Monet, Renoir, Cézanne, Sisley az ő tanítványainak nevezhetők. Még az egykorú klasszicizáló praraffaeliták és Puvis de Chavannes is, amikor a szabályszerű barna galériatónus helyett tiszta színekkel festenek, közelebb hozzák a természetet.

A naturalizmus objektív irányát követi a szub-

¹²⁵ Meier-Graefe: Corot und Courbet. 182. o.

jektív naturalizmus: *az impresszionizmus és a plein-air festészet*, amely levegőben és napfényben, színárnyalatokban és vibráló formákban adja vissza a természet világát. Az impresszionisták nem nyugalmi helyzetben keresik fel a természetet, mint a naturalisták, hanem akkor lesik meg, amikor a legpompásabb szépségében fürdik. Ez az impresszionista látás uralkodik a korabeli szimbolista költészetben is. A verlainei költészet hitvallása maga a tiszta impresszionizmus.

Pas la couleur, rien que la nuance.

Míg a régebbi festészet központja az ember, addig az impresszionistáknál az ember szinte egy színfoltta olvad el. Nincs igaza Hamann-nak, aki az impresszionizmust mint a természet elleni harcot fogja fel, amely raffinait színösszetételeivel a természetet zavarossá és tartalmilag közönyössé teszi.¹²⁶ Ellenkezően, az impresszionisták az emberi látóképességnek addig soha el nem ért felfokozásával és kifinomulásával a természetnek olyan titkait fedték fel, amelyekről az embereknek sejtelmük sem volt. A fény és a szín forradalma meseországgyá varázsolta a természet minden szögletét. Felfedezik a nagyvárosok természeti szépségeit, a folyó vizében tükröződő fénytengert, észreveszik a köd és a füstös levegő fényreflexeit (Whistler), olyan jelenségeket, amelyek azelőtt nem tűntek fel a festőknek. A városkép nem bárok architektúra, sem hollandi vagy romantikus

¹²⁶ Hamann: i. h. 65. o.

genre. Monet, vagy Raffaelli Parist úgy festik, mint egy természeti tájat. Csak most érzi az ember a természetet, mint énjének hallatlan kiszélesülését. Ha a természet megközelítését tartjuk a festészeti haladás alapmotívumának, akkor ennek a fejlődésnek egyik csúcását nyilván az impresszionizmus jelzi.

A 19. század trónjára helyezi a természeti szépet, de az új rezsim szilárdulása lassan halad előre. Amikor az angol tájképfestők megjelennek az 1824. évi párisi szalonban, Stendhal azt írja, hogy ezek a természethez írt himnuszok igen szépek, de, sajnos, semmit sem jelentenek.¹²⁷ *A hegység pedig még sokáig mostohagyermek.* Mintha még mindig a kanti esztétika egyik megállapítását tartanák tiszteletben: „Der Anblick eines Gebirgs, dessen beschneite Gipfel sich über Wolken erheben, erweckt Wohlgefallen, aber mit Grauen”, „Wer wollte auch ungestalte Gebirgsmassen, in wilder Ordnung übereinander getürmt, mit ihren Eispyramiden, oder die düstere, tobende See usw. erhaben nennen.”¹²⁸ Chateaubriandnak a hegyek iránti vegyes érzelmeire a romantikus utasokról szóló fejezetünkben térünk vissza. A nagy olasz lírikus, Ugo Foscolo még 1829-ben így ír a hegyekről: „Ott a Természet egyedül uralkodik és sötét fenyegetéseivel minden élő lényt elűz birodalmából”.

A természeti ízlés változására is több példa van. Amikor Winckelmann először látta a tiroli hegyeket, alig tudott szépségükkel betelni. Tizenkét évi olasz-

¹²⁷ Meier-Graefe: Die großen Engländer. 118. o.

¹²⁸ Kant: Kritik der Urteilskraft. 26. Kap.

országi tartózkodása után azonban borzalommal tölti el a viszontlátás. Ami előbb „schrecklich schön” volt, az egyszerűen „schrecklich” lett. Ugyanez esett meg Gregoroviussal, aki a szelíd olasz tájakhoz hozzászokva, Svájcban valósággal búskomor lett és a vierwaldstätti tó melletti hegyvidéket sivárnak és alaktalannak mondotta.¹²⁹

Amikor Flaubert-t orvosai a Rigire küldik, elképzelhetetlenül unatkozik ottan és azt írja George Sandnak: „Svájc minden gleccserjét odaadnám a vatikáni múzeumért. Ott lehet álmodni”.¹³⁰ Petőfi szépnek nevezi az Alföld minden zugát, de mit neki a zordon Kárpátoknak fenyvesekkel vadregényes tája. És milyen idegenül hat ránk a Goncourt-ok naplója, amely a mezőt ízetlen dolognak mondja, „amiben csak asszonyok, gyermekek és segédjegyzők találhatják örömeiket, azonban a gondolkozó ember úgy érzi magát, mint az ellensége előtt. A füvet az emberi agy fogja majd megrágyázni és a sugárzó nap nem más, mint egy nagy rothasztó. A természet semmit, de semmit nem mond neki.”¹³¹

Mindez azonban már csak intermezzo. A 19. század második felének a természeti szépről alkotott fel fogásában a fenséges hegyi táj mind nagyobb helyet foglal el. Ruskin nemcsak a korai renaissance művészetét fogadtatta el szépnek, hanem nagy hívő tárbornak

¹²⁹ Friedländer: i. h. 252. és kk. o.

¹³⁰ Guyau: i. h. 101. 4.

¹³¹ Goncourt: L'art du dix-huitième siècle. Postface. III. k. 399. o.

prédikálta a hegyvidék, különösen pedig a Matterhorn fenségességét.

A század vége felé a svájci festők vásznain végre megjelennek az alpesi vidékek. *Segantini* képein tárul elénk a gleccserek izzó csillogása, a fenyveseknek zöld foltjai, az alpesi tavakban tükröződő azúrkék ég, amely százszor kékebb, mint az égboltozat. *Hodler*-nak képei, mint például a „Grand Muveran”, a „Jungfrau”, a „Wetterhorn” és a „Mont Blanc”, mind azt az érzést keltik az emberben, amit egyik legszebb festménye címében visel: *Blick ins Unendliche*. A nap-sugárban égő hegyek, a hegyi tavak mélységei a szépséget a végtelenség átélésével kapcsolják össze.

A havasok világa, amelyben a mai ember a természet szép maximumát látja, csak a 19. század végén válik a festészet tárgyává. Hosszú volt az út, amíg az ember a fenséges szép teljes felismeréséig érkezett el.

Miért tartott ez oly sokáig? „Az esztétikai intuíció — mondja Bergson, a szimpátiának egyik fajtája.” A szépség érzése a dolgokkal való együttérzésben gyökerezik. A művész a szimpátia eszközével helyezi bele magát a tárgy belsejébe.¹³² A hegyek iránt pedig, amelyek oly sokáig félelemmel töltötték el az embert, amelyek terméketlenségükben nem elégíthették ki anyagi szükségleteit, nem fejlődhetett ki ez a szimpátia. Előbb kellett győzni és meg kellett hódítani a vad természetet, hogy az ennek élvezetéhez szükséges szimpátia kialakulhasson és a természet-

¹³² Bergson: *L'évolution créatrice*. Paris, 1907. 192. o.

nek ezek a formái gyönyörködtető hatással lehessenek a nézőre.

*

Századunk elejéig kell eljutni, hogy az Európa tájai nyújtotta élmények olyan szintézisét kapjuk, mint amilyent *Babits Mihály Messze . . . messze . . .* verse ad:

Spanyolhon. Tarkahímű rét,
Tört árnyat nyújt a minaret.

Svájc. Zerge, bércek, szédület.
Sikló. Major felhők felett.
Sötét zöld völgyek, jégmező:
Harapni friss a levegő.

Svédhon. Csipkézve hull a fjord,
Sötétkék vízbe durva folt.

Oh mennyi város, mennyi nép,
Oh mennyi messze szép vidék!
Rabsorsom milyen mostoha,
Hogy *mind* nem láthatom soha.

Nyolc ország nyolc strófában, mindegyik egynéhány fogalomkapcsolásba sűríti össze azt a számtalan képet és adja vissza maradéktalanul mind azt az élményt, amelyet egy-egy ország jelent a mai embernek. Az európai spektrum ez a maga összes színeivel. Sem Goethe, sem Byron nem vágyakozik mindaz után, amit Babits szomjúhoz a modern ember érzésének kifejezésében. Ez a vágy szélesebb skálájú, átfogóbb, univerzálisabb, mint amilyent bármely előző kor érzését kifejező költőnél találunk.

III.

AZ ARISZTOKRATIKUS — INTELLEKTUÁLIS UTAZÁSOK KORA

(A 17. és 18. század)

1. Az előfutárok.

A *fürdőlevél*, illetve fürdőnapló műfaja olyan szel-
lemet nevezhet alapítójának, mint kevés ága az iroda-
lomnak.¹ *Montaigne* 1580-ban veseköve miatt a Zü-
rich melletti Badent keresi fel, még pedig lóháton,
majd onnan Augsburgon és a Brenneren át Itáliába
megy. A francia gondolkodásnak és stílusnak ez a
klasszikus kialakítója betegségétől kínozva, de mo-
solygó bölcsességgel rójja fájdalmas itineráriumát,
nagy vargabetűket írva le Franciaországban, Svájc-
ban, Bajorországban, Tirolban és Olaszországban.
Szinte mindegy neki, hová viszi útja. Ha kísérői
nem lettek volna, inkább Krakkóba, vagy Görög-
országba ment volna, mint Olaszországba.² Az úti-

¹ Eltekintve Poggio-nak 1415-ből eredő badeni fürdőleve-
létől, amelyet Nicolo nevű barátjához intézett. A levél csupán
erkölcstörténeti szempontból érdekes. Les facéties de Pogge.
Paris. Garnier frères.

² Journal de Voyage de Michel de Montaigne. Introduction
de Pilon. Paris. 1932. 15. o.

napló a megfigyelések gazdagságánál és mélységénél fogva az Essais mellé állítható. Mint egy hatalmas körképen szemléljük benne a renaissance alkonyatának egész világát. Vérbeli francia „flânerie nonchalante” ez, a pápai udvar bibornokainak palotáiból a luccai fürdön és a courtesane-ok életén keresztül az ostiai kocsmáig és a matrózainak világáig. Montaigne szeme természetesen nem a modern emberé. A lotharingiai városok gótikus épületeit, a chalonsi székesegyházat észre sem veszi. A vitry-i négyszögletes tér szerinte a legszebb egész Franciaországban.³ A Rajna vízésésénél ez a mondat kerül a naplóba: *A Schaffouse nous ne vîmes rien de rare.*⁴ Rómában, ahová nem vágyik jobban, mint más városokba, nem említi fel sem Michel Angelot, sem Raffaelt, a római Campagnán nem érzi meg, amit néhány évtized múlva Poussin megfest, a Brenneren vagy a Mt. Génis-n közönyösen halad át. A Garda-tó vidékén a kilátást igen zordnak mondja a hegyek miatt.⁵ Mindez nem meglepő, ha mellé állítjuk a század másik nagy szellemének, *Rabelais*-nak egyik római levelét: „Nem tudom, mi az ördögöt találsz itt szépnek . . . szép házak, más semmi, de nincs egyetlen peccsenyesütőbolt . . . megengedem, hogy az antik szobrok formásak, de ezerszer többet érnek a francia lányok.”⁶

Sohasem volt az írók és tudósok élete oly kevésbé

³ U. o. 61. o.

⁴ U. o. 84. o.

⁵ U. o. 126. o.

⁶ Anatole France: *Rabelais*. 104 o.

megállapodott, mint a renaissance idején. Háború és kalandkeresés, diplomáciai küldetés és rokon lelkekkel való érintkezés vágya hajtotta őket szerteszét a világba. Emlékirataik tele vannak utazásaikkal. Mégis, a mai olvasó nem talál meg bennük mindent. A változó környezetben az állandót keresik és látják meg. Nem az embereket, hanem az embert, legtöbbször saját magukat.

*

*

*

Az utasok új típusa jelenik meg a kontinensen a 17. század elején. Ezek már nem tartoznak a tudósok és írók köztársaságába, akiknek utazásai a renaissance korát jellemzik. A mesterek után most a tanítványok következnek.

A modern turizmusnak ezek az előfutárjai, fiatal angolok, akik azért utaznak, hogy

... seek their place through storms,
 In passing many seas for many forms
 Of foreign governement, endure the pain
 Of many faces seeing ...
 Learn tongues; keep note-books; all to feed the tumors
 Of vain discourse at home, or serve the course
 Of state employment... (George Chapman: Tears of peace.)

1600 körül kezd kialakulni az angol társadalom felsőbb osztályaiban az a szokás, hogy fiaikat külföldre küldjék. Előbb kísérletként, később divatból indultak a kontinensre, végül a szokás rendszerré vált. A nevelésnek utazással való befejezése, a tanulmányutaknak ez a szinte tömegmozgalma Németországban

valamivel előbb, Olaszországban később, Franciaországban pedig Angliával majdnem egyidejűen mutatkozik.⁷ A 17. század magyar arisztokráciájának tagjai közül a költő gróf Zrínyi Miklós római és Bethlen Miklós angliai utazásai a legismeretesebbek, nem szólva a nagyszámú diákról, akik külföldi egyetemeken tanultak. A legsűrűbben azonban a kontinentális országoknál gazdagabb Anglia ereszti ki magából az utasok rajait. „He is nobody, that hath not travelled.”⁸ Vessünk egy pillantást a régi angol utikönyvekbe és tisztán áll előttünk, hogy ezeknek a kéjutazásoknak célja az ismeretszerzés. *Enquire!* Ez a legfőbb parancs az európai idegenforgalom első pionírjai számára. Az utikönyvek nem a mi BADECKEREINK adattömegét tartalmazzák, hanem ennek negatívumát: Azokat a *kérdéseket*, amelyeket az utazónak kell feltenni a külföldi városokban szerzett ismerőseihez. A fiatal angol utas mintegy ankétot tart Európa városaiban, hogy ezen az úton szerezzé meg a politikai pályafutásához hiányzó ismereteket. Modern szemmel nézve furcsák ezek a kérdések: Mikor volt a városban utoljára éhség, ragály vagy tűzvész? Tisztelik-e a hivatalnokokat? Milyen büntetések vannak a különböző bűnökre? Házasodhatnak-e a jegyepárok szülői beleegyezés nélkül? Hogy fizetik az egyetemi tanárokat? Tiszták-e az utak? Vannak-e hasznos ásványok a környéken? Hogy csinálják a tüzet? Volt-e a városban zsinat vagy koncilium? Milyen vallásfelekezetek vannak? A főzés-

⁷ Bates: i. h. 25. és kk. o.

⁸ U. o. 34. o.

hez patak-, forrás-, vagy esővizet használnak-e? Ilyen és hasonló kérdések tömege tölti meg az útikönyveket, hogy vezérfonalat adjon, az utasoknak, miről tájékozódjanak utazásaikon.⁹ A természet és a művészetek élvezésére azonban nem vezérel kalauz gyanánt.

Dickens Pickwick-Clubjára emlékeztetnek ezek a kérdések, amelyek csak a mai kor embere előtt tűnhetnek fel különös színben, de azonnal megérthetőkké válnak, ha a régi angol college-ek ismeretnyújtásának hiányosságára gondolunk. Az angol főiskolai oktatás annyira egyoldalúan a klasszikus ismeretek közvetítésére korlátozódott, hogy a 17. században sokszor még a legmagasabb kormányhivatalnokok előtt is ismeretlenek voltak olyan tények és adatok, amelyeket ma minden átlagos újságolvasó tud. I. Jakab angol király udvaránál egy gentleman, aki az európai dolgokban szakértő hírében állott, egy Velencére vonatkozó kérdésre azt felelte, nem emlékszik tisztán a város képére, mert éjjel volt, amikor a városon keresztül lovagolt. Egy pillantás a régi térképekre, azoknak mindenféle tengeri csudákkal megrakott szegélyeire, a régi földrajzi könyvek fantasztikus adataira — hozzátéve még az újságok hiányát, illetve az ezeket pótló nyomtatványok legendaszerűségét: azonnal tisztán áll előttünk a politikai életre készülő angol ifjú utazásainak rugója. Megtudni mindazokat az adatokat, amik a könyvekből nem tudhatók meg.

Az utazás hasznosságáról szól egy 1686-ban Parisban megjelent könyv, amelynek szerzője a bibliából,

⁹Bates: i. h. 41. o.

a görög bölcsekből és az egyházatyákból vett idézetekkel tanulmányutakra kergeti kortársait. „Még a leghagyatottabb országok beutazásából is lehet valami hasznot húzni”.¹⁰ Az angol útikönyvek mintájára ez a francia író is csak utasításokat ad az utazóknak, hogy mit kérdezzenek a külföldi országok lakosaitól és mit jegyezzenek fel tapasztalataikból. A külföld tehát valószínűségi terra incognita, amelyet fel kell fedezni.

A tudásszomj a mozgatóerője az első, nem professzionista utazásoknak. Tehát inkább a későbbi századok tudományos expedícióihoz hasonlítanak, nem csupán indító okaikban, hanem fáradságos nehézségeikben is. Egész Nyugateurópában úttalan utak, otromba szekerek: ez a 17. század közlekedése. Az utazó szívesebben *lovagol*, mint rázatja magát az antik római úthálózat romjain bukácsoló járműveken. A 17. század kezdetén a kocsi még ritkaság. 1550-ben egész Parisban mindössze három kocsi van, az egyik a királyé. Az első üveges hintó 1599-ben bukkan fel a francia fővárosban és a parvenük hintókat vásárolnak, de IV. Henrik csak az asszonyoknak engedi meg a kocsikázást, őneki magának csak egy kocsija van. „Je ne pourrai vous aller trouver d'aujourd'hui — írja miniszterének — ma femme m'ayant pris mon coche.”¹¹ Csak 1610 körül kezdenek megszorodni a kocsik.¹² Az utak annyira rosszak, a kocsin utazás oly

¹⁰ Baudelot: De l'utilité des voyages. Paris, 1686. 697. o.

¹¹ Mathias: Über Routen und Postregale. 1832. II. kötet. 115. o.

¹² Cabanes: Moeurs Intimes du Passé. Paris, 1933. 22. kk.

borzalmas (Madame de Sévigné egy hónapig van útban Parisból leánya provence-i kastélyáig), hogy az országúti közlekedésnél nemcsak kényelmesebb, de gyorsabb is hajón utazni lóvontatás mellett. Az olaszországi kis folyókon, a Tiberen, a Brentán, az Adige-m ahol ma nincs hajózás, a 17. és 18. században élénk hajóforgalom volt. A hidak sokszor olyan állapotban voltak, hogy az utas inkább gázlókon kelt át, mintsem életét kockáztassa. A század vallási türelmetlensége miatt sorozatos inzultusok érik a protestánsokat a katolikus délen, a katolikusokat pedig a protestáns északon. Kényelemről alig lehetett szó. Az Olaszországba utazóknak a 17. században ajánlatos volt ágyaikat magukkal vinni; csak a római Vasa d'Oro jött rendes hotel számba. Az utas rendszerint felöltözve aludt a vendéglő asztalán. Németországban rendszerint két utasnak adtak egy ágyat, míg Szászországban szalmán háltak. Mindez pedig az akkori időkhöz képest óriási összegbe került. Egy egyéves olasz útnak legkisebb költségét 400 font sterlingre tették.¹³ Egy bécs-római oda- és visszautazás költsége 1200—1500 forint között mozgott.¹⁴ A vendéglősök mindenütt kizsarolták a külföldieket, még Svájcban és Hollandiában is.¹⁵ Szinte csodálni lehet, hogy az utazás nehézségei és költségei mellett annyian utaznak az angolok közül. 1605-ben több mint 70 angol fordult meg Ve-

¹³ Bates: passim.

¹⁴ Iványi: báró Sennyey László S. J. római utazásai. Budapest, 1929. I. 8. o.

¹⁵ Milliet: i. h. 17. o.

lencében. A 16. század végén huszonnégy év alatt 350 angolt fogad be a római English College.¹⁶

Ismeretszerzés mindenekfelett, ez a cél. Parist kevésbé látogatják az angolok, mint a kis Orléant, amelynek egyeteme, könyvtára és a Loire-vidéknek az a híre, hogy ott beszélnek legtisztábban a francia nyelvet, tömegesen vonzza magához az angolokat.¹⁷ „Miután Parist üdvözölted, távozz el onnan és keress fel egy várost, ahol a francia nyelvet tisztábban beszélnek, például Blois-t, vagy Orléans-t” — írja 1616-ban egy német utazó.¹⁸ *A tájak szépségeit nem ismerik fel az első turisták.* Mlle Montpensier azt jegyzi fel Provence-ről, hogy elég csúnya vidék, de fokhagymája kitűnő.¹⁹ Az egyik Rohan herceg 1600-ban sietve utazza be Európát, nem törődve a természeti látképekkel, kivéve azokat, amelyeket a klasszikus írók dicsértek. Az Alpokat ártalmas daganatnak tartja. Ebben teljesen megegyezik a többi utazók ítéletével, akik közül az egyik a svájci hegyeket purgatóriumnak, egy másik útleírás szerzője pedig a természet excrementumainak nevezi.²⁰ „Salzburg ist ein rauhes Land”, „Wallis ein Thal mit grausamen Felsen beschlossenen”.²¹ Burnet anglikán püspök talán az egyetlen kivétel, aki szerint a graubündeni hegyek nem olyan „rosszak”, mint látszanak, a hegyekben vannak lege-

¹⁶ Bates: i. h. 240. és kk. o.

¹⁷ U. o. 115. o.

¹⁸ Babeau: i. h. 69. o.

¹⁹ U. o. 101. o.

²⁰ Bates: i. h. 33. o.

²¹ Viatorium Germaniae. Frankfurt, 1683. 42. és 53. o.

lők is, ahová a nagy hőségben fel lehet hajtani a csordát.²² Enyhítő körülmény! A 17. századbeli útleírásokban csupán egyetlen egy hegyi túra leírása fordul elő, a Pyrenaeusoknak egyik csúcsára. Csak a Mt. Cenis melletti Roche Melon kivétel, ezt is csupán zárdája miatt másszák meg a jámbor hívők. Milton 1639-ben átkel az Alpokon. Egyetlen sorban sem emlékszik meg róluk.²³

Nincsen érzéke a festői természet iránt annak a honfitársunknak sem, aki először írja le (1616-ban) nyugateurópai útját: *Szepsi Csombor* Mártonnak. „Franciaország mezeje oly szép, sík, kies, nihol-mhol, nem amaz emberretentő kősziklás, hanem szép zsíros hegyei vadnak. Senki szebb országot soha nem láthat. Szőlőhegyei nihol egész mélyföldre is kiterjednek stb.”²⁴ Ez a klasszikus felfogás a szép természetről: szép az a vidék, amely sík és termékeny. Középeurópa egyik legszebb fekvésű városa, Heidelberg előtt ezt jegyzi fel: „Által szaladván, meghalattam a Rajna vize berkét és midőn a tisztásra kimentem volna, előtálálék egy nagy leánt, ki az mint értettem, a heidelbergi akadémiában az francia diákoktól annyit tanult volt, hogy Speyerbe bemenvén, harmadnapra mindgyárt gyermeke lőtt; ettől midőn kérdezem Heidelberget, megmutatta énnekem az hitván tornyot (!), aki az hegy farkán vagyon és monda, az volna Heidelberg.”²⁵

²² Milliet: i. h. 16. o.

²³ Engel, Vallót: i. h. 11. o.

²⁴ Szamota István: Régi magyar utazók Európában, Nagybcskerek, 1892. 152. o.

²⁵ Szamota István: i. h. 197. o.

A rajnai választófejedelem várából nyíló felejthetetlen kilátásról egy szava sincs.

Nemcsak a tájszépségek iránt volt kevés érzéke ennek a kornak, hanem az utazási kedv motívumai között sokkal kevésbé szerepelt a régebbi korok művészete és műemlékei megismerésének vágya is. A renaissance műkincsei — eltekintve a templomoktól — alig hozzáférhető paloták magángyűjteményeiben voltak elhelyezve, az ókor építészeti emlékei pedig még a romok rétegei alatt feküdtek, vagy pedig a felismerhetetlenségig össze voltak építve újabb házakkal. Az utazó szemei nem annyira a múlt emlékeit, mint a jelen dolgait, sőt a jövő lehetőségeit kutatták. „Nem azért utazunk, hogy elbeszélhessük: milyen széles a Santa Rotonda, milyen hímezések vannak Signora Livia nadrágjain, hogy fest a Nero arca, ez meg az a rom nagyobb-e vagy kisebb, mint ahogy azt az emlékérmeken látjuk, hanem azért, hogy megismerjük a népek gondolkodási módját és szokásait és hogy fejünket pallérozzuk és csiszoljuk a másokkal surlódá.: által.”²⁶ A vaskos német 17. századbeli utazási kompendiumok fel sem említik Raffaelt.²⁷

Nők külföldi utazásairól a 18. század előtt kevés adat van. Egy 1700 körül megjelent Närrinbuchban, amely Abraham a Santa Clara stílusában ostorozza a hibáikat, van ugyan egy *Reise-Närrin* fejezet, azonban az utazási mánia csak a kalandornők „bűnéül” van

²⁶ Bates: i. h. 57. o.

²⁷ Waetzoldt: i. h. 12. o.

felróva. Morál: a nők ne utazzanak. „Von den gewanderten Jungfrauen ist nichts zu halten . . . , obzwar Saviniá noch so keusch bey ihr selber war, jedoch weil sie mit nichten zu Hauss bleiben wollte, wurde sie verdächtig gehalten.” Ugyanezt mondja Sir Philipp Sidney, ennek a kornak egyik leghíresebb utasa: asszonyok egyáltalában ne utazzanak, nős férfiak pedig ne sokat.²⁸ Ebben az ajánlásban élesen meg van vonva a 17. századbeli utasok körének határvonala.

A nem utazók közé tartoznak a francia irodalom aranykorának összes nagy szellemei. Sajátságos dolog, a francia klasszicizmus csillagai csak távolról csodálják Rómát és sem Corneille, sem Racine, sem Molière, sem Boileau, sem Pascal, sem Lafontaine nem érezték annak szükségét, hogy Italiába menjenek. Szerintük Róma legfeljebb szobrászoknak és festőknek való hely. A természet szépségei iránt közönyös lelkek teljes kielégülést találtak a könyvekben, a szalonokban, a színházban. Versailles és Paris, az udvar és a város számukra a világegyetemet jelentette. Franciaország adta a példát a többi országnak, de nem vett át tőlük semmit. Amikor Franciaország annyira telve volt szellemi szupremáciájának tudatával, hogy Molière nem talál jobb díszítő jelzőt Michel Angelo és Raffae' dicsőítésére, mint őket... Mignard-dal összehasonlítani²⁹, akkor valóban nem lehet csodálni náluk a külföld megismerése vágyának teljes hiányát.

²⁸ Bates: i. h. 59. o.

²⁹ Vallelte: Rclflêls de Rome. Paris, 1909. 59-60. o.

2. A Grand Tour.

Az utazó mártírok közé tartoznak a fiatal gentlemanek, akik szülőik kegyetlenségétől üzve, Oxford, Aberdeen és Glasgow egyetemei által ajánlott nevelők vezetésével utaznak — írja a 18. század nagy angol humoristája, Lawrence Sterne.³⁰ Az egész postakocsi-korszaknak az egyetemről kikerült angol fiatal emberek utazásai adják meg azt a jelleget, amit az amerikai turisták nyomnak rá az 1920—30-as évek idegenforgalmára. Ez volt a *Grand Tour*. „A szokás, de talán az észszerűség törvénye szerint is az angol ember iskolázottságát a külföldi utazások fejezik be”, jegyzi fel Gibbon.³¹ „Atyám — írja emlékiratainak más helyén — Cambridge után utazásain tökéletesítette magát. Többször volt Parisban., ahol olyan dolgokban gyakorolta magát, amelyek a nagyvilági ember műveltségét teljessé teszik”.³² Nincs az az angol életrajz, vagy emlékirat a 18. századból, amely a Grand Tour-t nem említené fel.

Az úttörők szórványos utazásai után 1700 körül válik tömegjelenséggé az európai körút. Az előző századbéli szokásból a nevelés nélkülözhetetlen eszköze alakult ki. Anglia felsőbb osztályaiban elvként vallották, hogy „az utazás nemes szokása ismeretekkel gazdagítja az elmét, fejleszti az ítélőképességet, kiküszöböli a nevelés során szerzett előítéleteket, csiszolja a modort, egyszóval a tökéletes gentlemant

³⁰ Sterne: *A sentimental journey*. Tauchnitz-kiadás, 19. o.

³¹ *Mémoires de Gibbon* (francia fordítás, 1796). 153. o.

³² U. o. 17. o.

formálja ki”.³³ Az előző századbeli előfutárok jelölik ki ezeknek az utazásoknak irányát. Paris—Turin—Firenze—Róma—Nápoly — Velence—Bécs—Rajnavidék—Németalföld: ez a Grand Tour országútja. Ha sokan le is tértek erről az útvonalról, a sok ezer itinerarium vonalai ezt a vándorlási irányt rajzolják Európa térképére. A kor társadalmi felfogása, amely szerint a jó társaság irányító tagja nem lehet, aki ezeket a városokat nem látta, ezt az útirányt szinte parancsként jelölte ki. Ezt az utat, amelynek bejárása három évet vett igénybe, *egyszer az életben* tették meg.

Az utazásoknak pedagógiai célja áll a homloktérben. „A jómódú fiatalembernek csak hasznára válik, ha néhány évet tölt el Európa nevezetesebb országaiban, feltéve ha bölcs 'és tapasztalt nevelő kíséri. Megtanulja az embereket különböző aspektusokból nézni, gondolatai kiszélesülnek, ha idegen szokásokat lát és idegenek véleményeit hallja”. És ehhez jön az angol politikai nevelés szempontja is. „Az utazó angol ember minden nap jobban és jobban megtanulja becsülni hazája alkotmányát, belátja, hogy boldogsága nem az angol szellemi fölényből, hanem az angol törvények igazságosságából, az angol kormányzat szabadelvűségéből ered”.³⁴ „Az utazásból hazatért emberek — mondja a korabeli Gentleman's Guide — jobb állampolgárokká válnak, miután külföldön lát-

³³ Mead: The Grand Tour in the eighteenth Century. Boston, 1914. 4. o.

³⁴ Moore: Essai sur la société et les moeurs des Italiens Lausanne, 1782, II. k. 401. es kk. o.

ták a zsarnoki kormányzatok siralmas következményeit, tehát jobban megbecsülik a humánus törvényt, a szabad angol alkotmányt, amely igazságosságával méltán kiérdemli egész Európa tapsait és csodálatát”.³⁵ A politikai ismeretszerzés fontosságát a német források is aláhúzzák: az utazás a politikai államművészet megtanulásának iskolája.³⁶

Az utazásoknak hasznossági elve természetesen sokszor csak el nem ért eszményi cél maradt. Locke megállapítja, hogy az ifjú utazók gyakran a rossz iránti bámulatot és a leghaszontalanabb szokásokat hozzák haza. Klasszikus műveltségüket éppen a klasszikus tájakon veszítik el — írja Pope egyik versében. A külföldet járt angolok megalakítják a Macaroni-clubot, amelynek neve a francia és olasz szokásokat majmoló fiatal urak gúnyos jelzőjévé válik.³⁷ A másik hasonló körről, a Dilettante Clubról Walpole azt mondta, hogy tagjainak két kvalifikációja van: a részegeskedés és egy utazás Olaszországban.³⁸

Bármennyi kifogás is merült fel a külföldet járt angolok ellen, elvitathatatlan tény, hogy a Grand Tour formálta ki Anglia története igen sok vezéralakjának eszményeit és jellemét. Ezen az úton vesztették el lépésről-lépésre inzuláris gondolkodá-

³⁵ Idézve Branch Johnson: Seeing France before the Revolution. Contemporary Review, 1933. 477. o.

³⁶ Die vornehmsten europäischen Reäsen. Hamburg, 1703 6. o.

³⁷ Mead: i. h. 378. és kk. o.

³⁸ Leslie Stephen: English Literature and Society in the eighteenth Century. London, 1904. 22. o.

sukat és szerezték meg azt a széles látókört, ami őket ma jellemzi.³⁹ Az Olaszországot járt angol fiatalságnak köszönhető a londoni opera, ők csigázzák fel az érdeklődést a görögországi ásatások iránt, ők hozzák az angol házakba az első olasz festményeket és ők lesznek Reynolds és Gainsborough mecénásai.⁴⁰

A fentiekből már következik a Grand Tour utas-tömegének arisztokratikus jellege. Az utazás célja a felső osztályok nevelési ideáljának felel meg, de az út költségessége is a vezető osztályok tagjaira szűkíti azok körét, akik utazási vágyukat kielégíthették. És ami az útlevél és a vízumon kívül nélkülözhetetlen kelléke volt az utazásoknak: az ajánlólevél, ez még inkább elérhetetlen volt a társaságon kívüli elemek számára. A művelt társaság a 18. században egész Európára kiterjedő club volt. Akinek elismert rangja volt, könnyen bejuthatott a másik országbeli társaságba, akár a párisi vagy bécsi salonokba, akár az olasz conversazion.e-kba.⁴¹ Borghese hercegnő palotája volt az angolok római találkozóhelye.⁴² A bizonyára nem snob gondolkodású Gibbon lausanne-i levelei egy néhány írón és tudóson kívül csupa arisztokrata sétapartneréről szólnak.⁴³ A születés és a szellem arisztokráciájából áll a 18. század utazó társasága.

*

³⁹ Mead: i. h. 405. és kk. o.

⁴⁰ Leslie Stephen: i. h.

⁴¹ Mead: i. h. 129. o.

⁴² de Brosses: Lettres familières de l'Italie. 1739, II. 201. o.

⁴³ Gibbon: i. h. 385. o.

Montesquieu naplójában találjuk a következő feljegyzést 1729-ből: „Nápolyt két perc alatt meg lehet nézni, Rómához hat hónap kell”.⁴⁴ Ebben a mondatban benne van az egész 18. század, különösen pedig e kor utazási vágyának jellemzése. A filozófia százada ez, nem az érzelemé. Ez a kor csak az ész, csak az emberi szellem előtt hajt térdet. „Amióta Voltaire Svájcban élt, ennek az országnak legnagyobb látványosságává vált. Akárhol lakott a genfi tó vidékén, tartózkodási helye az előkelő külföldiek zarándoklaltának célpontja lett”.⁴⁵ Brandesnek ez a megállapítása nem túlzás. Ferney jobban vonzott, mint a Rigi.

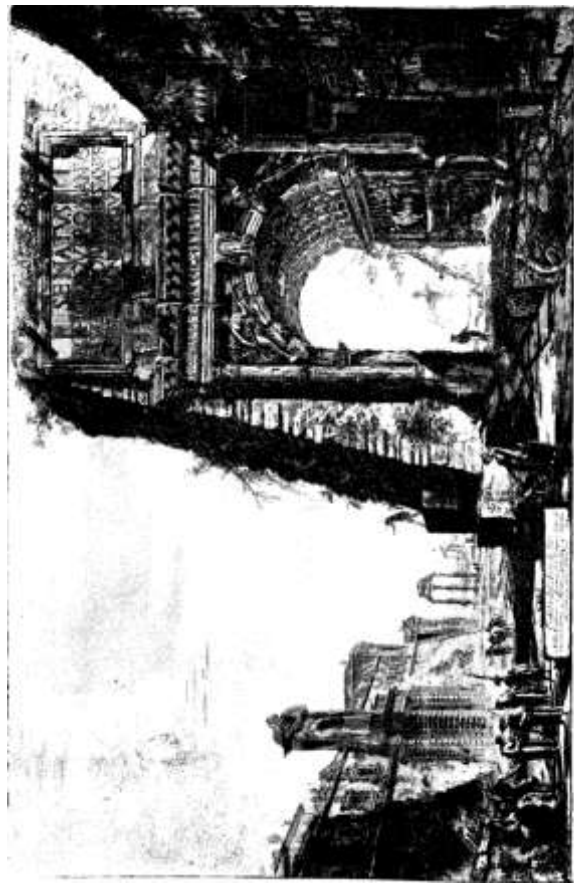
Az *intellektus* a legerősebb lelki erő, amely az embereket utazásra készíti. Az utazási emlékiratoknak ebben az időben oly hosszú címei az országok szokásaira, vallására, kormányzati módjára, kereskedelmére, művészetére és műemlékeire vonatkozó megfigyeléseket ígérnek az olvasó számára. Az útikönyvek különösen lelkére kötik az utasoknak, hogy tudós férfiaknál látogatásokat tegyenek és főként olyan emberekkel érintkezzenek, akik valami művészetben vagy tudományban kitűnnek.⁴⁶ Most már nem a 17. század kritikanélküli, adatgyűjtő polyhisztoraival találkozunk, hanem történeti ismereteket és művészeti élményeket kereső művelt emberekkel.

Ezzel az értelmi szükséglettel számol az ebben

⁴⁴ Montesquieu: *Voyages*. Paris, 1896. II. 32. o.

⁴⁵ Brandes: *Voltaire und sein Jahrhundert*. Berlin, é. n. II. k. 156. o.

⁴⁸ *Die vornehmsten europäischen Reisen*. Hamburg, 1703. 70. o.

Piranesi : Titus diadème

az időben megszületett művészi idegenforgalmi propaganda. Egy Rómában élő velencei grafikus, Battista Piranesi rézkarcai ennek az alkalmazott művészetnek első hajtásai. Róma antik műemlékeit, diadalíveit, oszloptöredékeit, tört márványainak képét vési rézlapokra Piranesi tűje. Goethének és Byronnak előfutárjaként ezer és ezer lapon hirdeti Róma örök szépségeit, amelyeket az ő rézkarcaiból tanul csodálni egész Európa. A Mignon dala és a Childe Harold énekei előtt egy félszázaddal Piranesi kelti fel Európa műveltjeiben a vágyat Olaszország iránt. „Senki sem énekelte meg Róma romjait oly hatalmas eposzban, mint Piranesi”.⁴⁷ A nagy klasszicista dán szobrász, Thorwaldsen mondotta: „Születtem 1797 március 8-án, addig nem léteztem”. Ezen a napon lépte át Róma határát — Nápolyon keresztül érkezve oda. Pedig Róma még távolról sem nyújtotta azt a képet, mint amelyet ma, közel másfélszázad ásatásai után. Még a törmelékek alatt rejtőzött az antik világ legtöbb kincse. De a sejtésszerűen látott dolgok sokkal erősebb élményt adtak, mint a gondosan feltárt romok tiszta körvonalai. Abban az időben a történelmi nagyság teljes varázsa fogta el az embereket az emléktöredékek között.⁴⁸ Akik tudtak lelki szemekkel látni, akikben feltámadt a vágy, hogy a szépségnek ezt a romhalmazát meglássák — sőt a romoknak is csupán a sírjait, ezek a *viatores docti* kicsiny csoportjára szorítkoznak.

⁴⁷ Chledowszky: Das Italien des Rokoko. III. kiadás, Berlin, 1915. 342. o.

⁴⁸ Sydow: i. h. 76. o.

Az *Alpokat*, az idegenforgalom mai központját a Grand Tour utasai lehetőleg messze ívben elkerülték, vagy legalább is a legrövidebb utat választották, ha olaszországi útjaik során kénytelenek voltak a hegy-ségen átkelni. Az utazásnak ezt a részét kellemetlen szükségességnek tartották. Erről az útszakaszról szóló leírásaik az átkelés kínos fáradalmainak ecsetelésére szorítkoznak, mint Livius elbeszélésében a Hannibál alpesi útjáról szóló részek. „Mindaz, amit Tirolból láttam, írja Montesquieu, nagyon csúnya volt. Trienttől Innsbruckig két hegy között utazik az ember és a kétségbeeséshez áll közel, hogy az út olyan sokáig tart”.⁴⁹ Casanova három nap alatt kínlódja át magát a Szent Bernát hágón, az Alpoknak ezen a „*affreuse*” részén.⁵⁰ 1760 előtt alig fordult elő olyan utazás, amelynek egyedüli célja Svájc lett volna. A 18. század egyik legelterjedtebb Baedekerjében, Nugent négykötetes Grand Tourjában csak néhány oldal szól Svájcról.⁵¹ Egy díszesen kiállított, nagy svájci atlasz, amely kilenc évvel a *Nouvelle Heloïse* után jelent meg, mindössze ennyit ír a Mont Blanc vidékéről: *Hier sind abscheuliche Eisberge, glacier genannt.*⁵² 1790 előtt nem akadt angol diák, aki vakációját svájci gyalogtúrára használta volna fel.⁵³

Még a természettudósok is inkább exotikus orszá-

⁴⁹ Montesquieu: i. h. 132. és 137. o.

⁵⁰ *Mémoires de Jacques Casanova*. II. könyv, VIII. fejezet.

⁵¹ Mead: i. h. 259. o.

⁵² Friedländer: i. h. 244. o.

⁵³ Mead: i. h. 445. o.

gokba mentek, semmint Svájcba merészkedtek volna. Mindenkit elijesztettek azok a hegyek, amelyek a mai utazások legfőbb célpontjai. A század elején „Les délices de la Suisse” címmel megjelent könyv szerint a franciák sivár pusztaságnak képzelték az alpesi vidékeket, amelyeknek lakói alig különböznek a vadaktól Svájc „deliciái” a városok, a havasi legelők tehenei és a hegyi kristályok, nem pedig a hegyek.⁵⁴ Egy német egyetemi tanár képes volt a külföldön élő svájciak ismert honvágyát azzal magyarázni, hogy ezek a romlott és ködös alpesi levegőhöz vannak hozzászokva és ezért nem bírják elviselni a síkvidék tisztább levegőjét.⁵⁵ Ennek a kornak divatos, szentimentális angol regényírója — Richardson — az Alpokat mint a világ legsivárabb vidékét említi fel.⁵⁶ „Micsoda szomorú koronája Svájc ennek az egészben véve szép világrésznek” — sóhajt fel egy ásványokat gyűjtő német utazó.⁵⁷ Azt a kevés idegent, aki Rousseau fellépése előtt Svájcot felkereste, nem a természet szépségei, hanem ennek furcsaságai érdekelték. Az ő felfogásuk szerint a gleccserek a természet észszerűtlen, megmagyarázhatatlan szeszélyei. Nem valami belső ösztön hajtja az első alpesi utazókat, hanem a kíváncsiság, amellyel e különös torzszülötteket nézik.⁵⁸ „Ah! Monsieur l'Anglais, vous voyez là de belles

⁵⁴ Leslie Stephen: The playground of Europe. London, 1895. 2. o.

⁵⁵ Weiss: i. h. 50—51. o.

⁵⁶ Weiss: i. h. 54. o.

⁵⁷ U. o. 59. o.

⁵⁸ U. o. 55. o.

horreurs!” szolt egy svájci lelkész az angol utashoz, aki megrettenve tette le a látcsövét, amellyel a hegyeket, ezt a borzalmas és rettenetes amphiteatrumot nézte.⁵⁹ A Robinson írója, Defoe ugyanezzel a jelzővel illeti a hegyeket.⁶⁰ Aktuális példával élve: a 18. század közepéig az Alpok a lochnessi szörnykomplexushoz tartoznak, mint a kíváncsi embereket vonzó, de a félénk, nagyobb tömegeket visszariasztó különösségek.

A Pyreneusokkal sincs másképpen. „Ez a vidék a pokolhoz hasonlít, azzal a különbséggel, hogy itt meg lehet fagyni” — írja egy francia utazó egy évvel a Nouvelle Heloise megjelenése után. „Mit szól ezekhez a borzalmakhoz?” (a hegyekhez) — kérdezte egy Barèges-ban nyaraló hölgy.⁶¹ Még az a svájci költő is, aki először éneklie meg az Alpokat (Haller), nem az érzelem hangján szól hazája hegyeiről, hanem a természetudós nyelvén. „Pour voir la nature” nem azt jelenti nála, hogy a természetet élvezni akarja, hanem ásványokat és növényeket akar gyűjteni. Csúpan abban különbözik kortársaitól, hogy a hegyeket nem mondja visszataszítónak, de szépnek sem.⁶²

De még azok sem óhajtják a hegyeket közelről megismerni, akik a völgyekig eljutottak. A Rousseau-hívők inkább a genfi tó környékén sétálnak és ritkán merészkednek a magasabb régiókig. Gibbon, aki hosszú ideig élt Lausanne-ban, 1755. évi napló-

⁵⁹ Mead: i. h. 256. o.

⁶⁰ Engel, Vallot: i. h. 21. o.

⁶¹ Babeau: i. h. 208. o.

⁶² Weiss: i. h. 27. o.

jában megjegyzi, hogy a hegyek megmászása és a gleccserek megtekintése még nem volt szokásos.⁶³ Sterne pedig így vigasztalja a savoyai hegyek lakosait: Ne félj, te szegény, békés, becsületes nép! A te szegénységedet, egyszerűséged kincsét senki sem fogja irigyelni, völgyeidet sohasem fogják előzönlenni az emberek.⁶⁴

A magas hegyeket még a kilátás szempontjából sem értékelték. Egy alpesi útikalauzban, amelyet írója a zürichi természetvizsgáló társaságnak ajánlott, a következőket olvashatjuk: „a kilátás varázsát, amely oly vonzóvá teszi az Alpok előhegységeinek csúcsait, a magas hegység egyáltalán nem tudja nyújtani. Az ily magaslatok fárasztó megmászása után a láthatár egész birodalmát borzalmas hó-sivatag tölti meg.”⁶⁵ Egy évszázad múlva ezért a kilátásért utaznak fel Zermatt-ból a Gornergratra.

A földművelést bálványozó 18-ik század, a fiziokrata gondolkodás hívei, akik — Voltaire szerint — az operából kimenve a gabonaárakról beszélgettek, nemcsak esztétikailag nem tudták a hegyeket élvezni, hanem a vad természetet, mint a termékenység szöges ellentétét, amelyet az embernek nem sikerült uralma alá hajtani, egyenesen borzalmasnak neveztek. A francia, sőt az angol utasok is akkor találják meg a lelkesült tetszés kifejezéseit, ha termékeny vidéket látnak, olyan természetet, amelynek

⁶³ Gibbon: i. h. 96. o.

⁶⁴ Sterne: i. h. 148. o.

⁶⁵ Storr: Alpenreise. Leipzig, 1784. 88. o.

arculatát emberkéz formálta ki. Csodálják a hegyes vidéket — feltéve, hogy a hegyszakadékok is gondosan vannak művelve. „Méchants rochers” — írja de Brosse a Riviéráról — de el van ragadtatva a termékeny lombardiai síkságtól. „Romulus bizonyára részeg volt, amikor elhatározta, hogy ezen a terméketlen, műveletlen, pusztá, szomorú és borzalmas vidéken épít várost” jegyzi fel Róma kapui előtt.⁶⁶ Egy orosz utazó csodálja Elsass szépségét: „mekkora ellentét ez Savoyával szemben, ahol a talaj sovány, a lakosság lusta és a falvak majdnem néptelenek.”⁶⁷ A termékenységnek a festői szépség fölé való helyezése annyira megy, hogy egy angol utas a grindelwaldi és a Rhône gleccser összehasonlításában az elsőnek adja a pálmát, mert termékeny völgy felett fekszik, míg a másik borzalmas, kietlen és lakatlan vidéken van.⁶⁸ Addison pedig a genfi tónál szebbnek mondja a bódeni tavat.⁶⁹ Inkább a gazdasági érzék kielégülése ez, mint igazi tájszépségélvezés. A Rajnavidék a Grand Tour vonalában fekszik, de romantikus szépségei kevésbé vonzottak, mint a partok szőlőhegyei. De Saussure lausanne-i lelkész „beautés affreuses”-nek mondja a várromokkal koronázott rajnamenti hegycsúcsokat, mert a sziklák és a régi várak a maguk nemében nem nyújtanak

⁶⁶ de Brosse: i. h. I. k. 48., 125. és 391. o.

⁶⁷ Babeau: i. h. 258—265. o.

⁶⁸ Coxe: *Voyages en Suisse*. Paris, 1790. Fordítás angolból. I. k., 386. o.

⁶⁹ Leslie Stephen: i. h. 5. o.

elég szép látványt.⁷⁰ A 18. századig a Rajna melletti síkságot jobban kedvelték, mint a festői középső Rajnavidéket.⁷¹

A *tavak* általában nem tartoztak a nagy látványosságok közé. Svájcban csak a genfi tó vonzotta az utasokat, a felsőolaszországi tavak közül pedig csak a Lago Maggiore, a borromeoi szigetek révén. Egy nyolckötetes olaszországi útikönyv a tavaknak csak neveit sorolja fel, minden megjegyzés nélkül.⁷² A tavak inkább csak a kényelmes közlekedés lehetőségei közé számítottak.

Az építőművészeti érdekességek közül kikapcsolódik a 18. század utasai szempontjából a modern turizmus egyik számottevő vonzóereje: a *gótika*. A régebbi századok utasai közönyösen, sőt lenézéssel haladtak el a középkori művészet oly kincsei mellett, amelyeket a modern kor embere a legnagyobb értékek közé soroz. Már láttuk, hogy Montaigne elnéz a keletfranciaországi gót székesegyházak fölött. Nem is lehetett ez másképpen. A renaissance embere tudatos ellentétben van a középkorral. Tasso a góthikus építészetet barbárnak nevezte.⁷³ De a felvilágosodottság százada is, amely a klasszikus ideálokra csüggött, hasonlóképpen érzett és gondolkozott. Mercier *Tableau de Paris*-jában a forradalom előtti évek Parisának legalaposabb leírásában szinte úgy mentegetődzik, mint egy mai buda-

⁷⁰ Lettres et Voyages de Mons. Cäsar de Saussure, 1725—9. Lausanne é. n. 24. o.

⁷¹ Waetzoldt: i. h. 219. o.

⁷² Mead: i. h. 37. es 277. o.

⁷³ Babeau: i. h. 39. o.

pesti kalauz írója, amikor a külföldieknek magyarázza régi műemlékeink hiányát . . . „Parisnak csak szegényes, gótikus műemlékei vannak, az igazi kincsek a házakon belül rejtőznek.”⁷⁴ A Notre Dame-mal, a Sainte Chapelle-lel tehát nem büszkélkedhetik a „lumière” századbeli párisi cicerone! Amikor Alfieri Parisba érkezik, kellemetlen benyomást tesz rá „ez az esőkloaka, piszkos, gótikus templomokkal”⁷⁵ „Ha a Notre Dame a gót ízlést mutatja is, mégis a *maga nemében szép*” — jegyzi meg nagy tartózkodással egy német író.⁷⁶ Az 1775-ben kiadott „Itinéraire des Routes les plus fréquentées de l'Europe” Paris legszébb épületei között csupán a Louvre-t, a St. Geneviève, a St. Gervais és a St. Sulpice templomokat sorolja fel.⁷⁷ Carcassonenál, ennél az egyetlen, sértetlenül átmentett középkori városnál, ezt olvassuk az Itinéraire-ben: Gazdag és jelentékeny város posztóipara révén.

Montesquieu 1729-ben tett olaszországi útján Nápolyban ezt jegyzi fel naplójában: „*Aucun goût: un goût gothique.*”¹⁸ Egy angol utazó a Palermo melletti Monreale székesegyházzal csak annyit tart említésre érdemesnek, hogy a dóm a gót ízlés kellemetlen példánya. Egy másik angol hasonlóképpen nyilatkozik a milánói szé-

⁷⁴ Mercier: *Tableau de Paris*, 1782. 37. fejezet.

⁷⁵ Chledowszky: i. h. 219. o.

⁷⁶ Volkmann: *Die neuesten Reisen in Frankreich*. Leipzig, 1787. I. k. 234. o.

⁷⁷ 9. o.

⁷⁸ *Montesquieu*: i. h. 60. o.

kesegyházról. A velencei Szent Márk-templomról szóló elítélő vélemények felsorolása Mead-nél egy oldalnál is többet ölel fel.⁷⁹ De Brosse szerint a dozse-palota a legrosszabb gót ízlés szerint épült.⁸⁰ A 18. század úgy ítélte meg a gótikát, mint Montesquieu útinaplójának függelékében: „A gót stílus a művészet kezdetének vagy végének stílusa. Amikor a művészet születik vagy elhal, nem tudják mi a kecsesség, nem tudnak mozgást adni az alakoknak.” Egy német teológus 1725-ben Regensburgot „altväterlicher Ort”-nak nevezi és csak a Dunahíd tetszik neki. Nürnberg műemlékeit kevés figyelemre méltatja.⁸¹

Goethe hasonlóképpen ítél, amikor egy velencei gyűjteményben az Antoninus-templom homlokzatának egy darabját megpillantja: „Das ist freilich etwas anderes als unsere kauzenden, auf Kragsteinlein übereinander geschichteten Heiligen der gothischen Zierweisen, etwas anderes, als unsere Tabakspfeifensäulen, spitzen Türmlein und Blumenzacken; diese bin ich nun, Gott sei Dank, auf ewig los.”⁸²

Ebben a korban Brügge vagy Ypern, Rheims vagy Rouen nem utazási cél és részben az ily értékelés miatt húzódnak el a milánói és kölni dómok felépítése mélyen a 19. századba, amikor a romantizmus a középkor renaissance-át megteremti. Egyetlen kivé-

⁷⁹ Mead: i. h. 137., 288. és 296. o.

⁸⁰ de Brosse: i. h. 193. o.

⁸¹ Heilbron: Deutsche Auslandsreisen in alter Zeit. Frankfurter Zeitung, 1934 febr. 22.

⁸² Goethe: Italienische Reise. 1786 okt. 8.

tel egy porosz vésnöklegény⁸³, aki a strassburgi műnstert megcsodálta, „*ámbár* gótikus”. Nem lehet azonban ezen. az ízlésirányon megütköznünk. Nemcsak a középkor iránt érzett lelki ellenszenv játszik ebben közre. A 18. század városaiban a nyomorne gyedek stílusa volt a gót: szűk, kanyargó uccák, piszkos, favázú, a középkorból visszamaradt házak. Csoda-e, hogy mindez nem tűnt fel festőinek, inkább visszataszítónak?

Ez a felfogás még a 19. század elején, a romantizmus korában is megtalálható. Egy 1827-ből való francia útikönyvben a következő megjegyzéseket találjuk: „Mainz uccái szűkek, a régi házak szomorú látványt nyújtanak, mert ablakráccsal vannak ellátva, ami a börtönökhöz teszi őket hasonlóná . . . Augsburg házainak külső festésekkel megrakott falai rossz benyomást keltenek . . . Rouen házai ízlés nélkül épültek, de újabban sok új épület keletkezett, amelyeknél már jobban betartották az architektúra szabályait.”⁸⁴

De nemcsak a gót építészet volt összeegyeztethetetlen a 18. század ízlésével. A legfontosabb angol utikönyvek egyikében, Nugent „Grand Tour”-jában, a Loire-menti kastélyok meg sincsenek említve. „Orleans házai szépek, *noha* régiek.”⁸⁵ Barbár, durva gót ízlésnek nevezték mindazt, ami az antik és a cinquecento közé esik. Ferrara, Ravenna, Perugia, Siena, Pisa,

⁸³ Babeau: i. h. 141. o.

⁸⁴ Briand P. C: Les jeunes voyageurs en Europe. Paris, 1827. I. k. 168. es 188., V. k. 141. o.

⁸⁵ Mead: i. h. 247. o.

Assisi, Urbino, mindezek a városok, amelyek a modern embert annyira vonzzák, nagyon keveset számítottak a 18. századbeli utasok szemében. Annál inkább vonzotta őket a szabályosan épült Turin, amelyet sokan Európa legszebb városának mondtak. A német városuk közül egyedül a sakktábla formájú Mannheim nyerte meg a 18. századbeli utasok tetszését.⁸⁶ *A gótika és a hegység a 18. századnak közös nevezőre hozható bête noir-ja.* Az utasok egész sora az alpesi csúcsokat a gót templomok csipkézett tornyaival vetette egybe. A sziklák fantasztikus, sokszor groteszk formái a középkori építészetre emlékeztették őket.⁸⁷

A *fürdőhelyek* alig játszanak szerepet a 18. század nemzetközi utazási forgalmában. Bár az akkori gyógyászat még csak a természet erőit (ivó- és fürdőkúrát) ajánlhatta sok olyan betegség ellen, amelyek ma racionális módon bárhol gyógyíthatók, a fürdővendégek ennek ellenére még távolról sem teszik az utasok olyan hányadát, mint a 19. században. Nemzetközi jelentőségre pedig csak kevés fürdőhely emelkedett. Az úti emlékiratok mindössze Aachent, Aix les Bains-t, a svájci Badent, Karlsbadot, Luccát, Plombières-t és Spa-t említik fel, mint olyan fürdőhelyeket, amelyeket előkelő idegenek is felkeresnek. A „csúnya” Aix-ban, ahová az ásványvízforrás vonzza az elegáns világot, csupa piemonti és szavojai arisztokratát talál Casanova. A kereskedő-osztályt 2—3 ember képviseli. Francia csak egy akad.⁸⁸ A fürdővendégek száma

⁸⁶ U. o. passim

⁸⁷ Leslie Stephen: i. h. 13. o.

⁸⁸ i. h. IV. k. IX. fejezet.

nagyon kicsiny. A legrégebb karlsbacli kúrlista szerint 1758-ban 138 család kereste fel ezt az akkor már négy évszázad óta ismert fürdőt, amelynek szépítésével csak 1793 óta kezdenek törődni.⁸⁹ Az utazásnak még igen nagy fáradalmi inkább a közelség fürdőhelyeire szorítják a betegeket. Klimatikus gyógyhelyeket ez a század még nem ismer. Az Alpok magaslati üdülőhelyei még felfedezésre várnak.

E század közepén keletkeznek az első tengeri fürdők, még pedig Angliában. Azonban még nem a modern tengeri fürdők látogatóinak zarándoklása kezdődik. Russel angol orvos 1751-ben latin könyvet írt arról, hogy a tenger vize kitűnő eredménnyel használható a mirigyek megbetegedése ellen. Két év múlva angol fordításban is megjelent a könyv, amelynek rendkívüli hatása volt. Obskúrus angol halászfaluk változtak át tengeri fürdőhelyekké.⁹⁰ Németországban csak 40 év múlva (Heiligendamm), Franciaországban csak száz évvel azután, Olaszországban még később keletkezik az első tengeri fürdő. Scheweningen-t még csak mint halászbárka-kikötőt említi meg az 1775-i diligence-menetrend.⁹¹ Nem az egészséges emberek tömegeinek a tenger homokja, vize és levegője iránti vágyakozása teremti meg a 18. század tengeri fürdőit, hanem egy orvosi gyógyjavalatban való bizakodás.

A nászút alig ismeretes még ebben a században.

⁸⁹ Mannl: Karlsbad, 1860. 34. o.

⁹⁰ Ogilvie: The tourist movement. London, 1933. 71. o.

⁹¹ Itinéraire des Routes les plus fréquentées ou Journal d'un voyage aux villes principales de l'Europe. Paris, 1775. 177. o.

Goethe, aki a Wilhelm Meisterben szinte tudományosan osztályozza az utazásokat és céljaik szerint tizenhat kategóriában rendezi őket, a nászutat nem említi fel.⁹² Rousseau hatása alatt 1760 körül kivételesen akadtak ugyan érzékeny lelkű ifjú házások, akik esküvőjük után a Julia szerelmétől szentelt hegyekhez zárandokoltak, de a francia társaság szokásai még a Parishoz közelebb fekvő helyekre irányuló hosszabb nászutakat sem engedték meg. Az ancien régime idejében a fiatalasszony az esküvő utáni héten teljes ékszerdíszben megjelent az Operában, a legelőkelőbbek a királyné melletti páholyban mutatták magukat. Ezt követte a bemutatás az udvarnál.⁹³ A francia előkelő társaság utánpótlásán kialakuló európai szokások között a nászutazás tehát nem foglalhatott helyet. Egyébként is a fáradságos utazásokkal járó kényelmetlenség kockázata és veszedelme mellett valóban csak a túlromantikus ifjú párok szánhatták rá magukat a nászútra.

Csak mint *szellemi központ* vonzotta az idegent a 18. század nagyvárosa, ahol a legkiválóbb koponyák vannak együtt és a mindennapi érintkezésben, vitákban és versengésben sűrűlő kölcsönösen tökéletesítik egymást, ahol minden uccasarkokhoz történelmi emlék fűződik, amint Goethe mondta Parisról. A nagyvárost, mint az élet felfokozott kellemességeinek, a kényelemnek, a tisztaságnak és a technikai

⁹² Goethe: Wilhelm Meisters Wanderjahre, III. könyv. 9. fejezet.

⁹³ Concourt: La femme au dix-huitième siècle. 40. o.

kultúrának fészket hiába keressük még a felvilágosodottság századában. „Semmi sem hasonlítható össze Paris uccáinak piszkosságával, mondja — egy francia! Micsoda kövezet — kiáltott fel egy nápolyi hölgy — van-e még olyan piszkos város, mint Paris? A francia főváros piszkosabb, mint egy ketrec, jegyezte meg egy orosz, aki valóban kevésbé kényesnek mutatkozhatott volna. Paris a legocsmányabb és a legmérgezetebb város a világon. A párisi fekete, bűzös sár tűrhetetlen az idegeneknek.”⁹⁴ Az első járdát csak 1782-ben építették. Az ablakokból gyakran hangzott el a figyelmeztető kiáltás: *gare l'eau* és a szórakozott járókelőnek a nyakába ömölhetett a kiöntött edények szennyes tartalma.⁹⁵ Ha a párisi gazdag ember beteg, trágyával szórhatja tele a háza előtti kövezetet, hogy a kocsizajt tompítsa..⁹⁶ Paris levegője a város körül fél mértföldig meg van mérgezve, a templomok az alattuk levő kriptáktól hullaszagúak, a halottak megmérgezik az élőket.⁹⁷ Egy magyar jezsuita páter tanúsága szerint a Rómába érkezőknek a rossz levegőre való tekintettel azt szokták volt tanácsolni, ne menjenek ki a házból az első három napon, hogy így a római levegő természetéhez hozzászokjanak.⁹⁸ Az olasz városokban még a templomok, főleg ezek előcsarnokai is emberi excremen-

⁹⁴ Babeau: Paris en 1789. Paris, 1893. 36. o.

⁹⁵ Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, München, 1929. II. k. 13. o.

⁹⁶ Mercier: Tableau de Paris. 39. fejezet.

⁹⁷ U. o. 49. fejezet.

⁹⁸ Iványi: i. h. 52. o.

tumoktól bűzlenek.⁹⁹ A velencei dózsepalota sem kivétel.¹⁰⁰ Goethe ugyanezt állapítja meg Veronában (1786 szept. 17) és Velencében (1786 okt. 9), ahol, ha az eső esik, a cipők, harisnyák és kabátok is bepiszkolódnak a feloldódó szennyből. „Palermóban — írja az *Italianische Reise*-ben (1787 április 15) — egy körmenet előtt az emberek százai lapáttal, seprővel és villával hordták el a szennyet. Mint Izrael gyermekei haladt a processzió száraz lábbal a két oldalra felhányt nedves szennyhalmok között”. A közmondásos német tisztaság is még csak a jövő zenéje. Berlinben még a 19. század elején is pestisszerű szag terjed. Döglött lovak és macskák hevernek a forgalmas uccákon.¹⁰¹ „A sétálás, amely Londonban oly kellemes dolog, Parisban kínlódás a férfiaknak, a jól öltözött nőknek pedig teljes lehetetlenség.”¹⁰² Az uccák esti kivilágítása egyedül Londonban volt kielégítő. A párisi uccai lámpák nagyon kevés fényt adtak és hamar kialudtak.¹⁰³ „Az utazó intellektuelleket — mint ahogy Horace Walpole írja a párisi piszok feletti panaszkodások után — mindezekért kárpótolja a társaság, amelyet látogathat.”¹⁰⁴

A 18. század nagyvárosainak kétségbeejtő mocs-

⁹⁹ u. o. 16. o.

¹⁰⁰ Mead: i. h. 433. o.

¹⁰¹ Weber Adolf: *Die Weltwirtschaft*. München, 1932. 29. o.

¹⁰² Young's *Travels in France*, London, 1913. 103. o.

¹⁰³ Mead: i. h. 146. o.

¹⁰⁴ Babeau: *Les voyageurs en France de la Renaissance à la Revolution*. Tours, 1885, 173. o.

kossága csak múló érzést kelthetett az utazó arisztokratákban és a literary gentleman-ekben, akik a fejedelmi udvarok pompájában és az irodalmi szalonok levegőjében könnyen elfelejtették a külvilág kellemetlenségeit. De vonzhatta-e annyira a metropolis a kisvárosok nyárspolgárait, a vagyoniilag feltörő harmadik rendet, hogy otthagya családi házának kényelmét, a díszrácsokon és a paloták bezárt, nehéz kapuin kívül maradva, bokáig merüljön a zsúfolt nagyvárosok szennyes sarába? Mindazok, akik útinaplót írtak a 18. században, királyok és főurak vendégeiként, vagy legalább is — mint a tudósok és művészek nemzetközi köztársaságának tagjai — francia és olasz kollegáik barátaiként töltötték idejüket az idegen városokban. Akik nem írtak, vagy akikről nem írtak, aligha éreztek vágyat a születés, a rang vagy az európai hírnév előttük fel nem nyíló, zárt világa: a rokokó századának nagyvárosi élete iránt.

*

Az utazás akadályai, kockázatai és veszedelmei töltik meg a 18. századbeli útleírások nagy részét.

Az útonálló rablók nemcsak az olaszországi utazók élményeinek elmaradhatatlan epizódjai. Macaulay szerint a század elején egy 50 mértföldes utazás Anglia legnépesebb grófságaiban legalább is annyi veszedelemmel járt, mint egy zarándoklat Arábia sivatagjain keresztül.¹⁰⁵ A század közepén Walpole angol miniszterelnök kijelentette, hogyha a gentlemanek

¹⁰⁵Macaulay: History of England. III. k. XIX. fejt.

A diligence (Eređeti a Musée Carnavalet-ban).

nem hagyják abba a fogolyvadászatot és e helyett nem az útonállókra vadásznak, az egész társadalom fel fog bomlani!¹⁰⁶ Ha a 18. századbéli Angliában ilyen biztonsági állapotok voltak, milyenek lehettek Olaszországban, ahol még száz esztendő múlva is ajánlatos volt a katonai kíséret igénybevétele! A földközi tengeren való utazás alig jöhetett tekintetbe az algiri kalózhajók miatt, amelyek még a Riviera mellett vitorlázó hajókat, sőt még a Róma kikötőjéből Nápolyba haladó feluccákat is megtámadták. Az útikönyvek azt a jó tanácsot adták az Olasz- és Németországban utazóknak, hogy lehetőleg ne töltsék az éjszakát olyan városban, amely a szomszéd fejedelemségtől nincsen messze, mert a gyilkosok és rablók a határon át könnyen elmenekülhetnek.¹⁰⁷

„Mennyi vesződség a különböző pénznemek, a vetturinok, az árak, a rossz vendégfogadók miatt”, sóhajtott fel Goethe Perugiában, érezve merészségét, hogy előkészületek és kíséret nélkül indult útra Olaszországban. „Boldogtalannak érezheti magát, aki arra számított, hogy zavartalan élvezetben lesz része.”¹⁰⁸

Négy évvel később pedig a velencei epigrammákban: *Noch ist der Fremde geprellt, stell' er sich wie er auch will.*

Bármennyire is szubjektívek és túlzók azok a leírások, amelyeket a különböző útinaplókban az utazás kényelmetlenségeiről találunk, annyi bizonyos,

¹⁰⁶ Harris: *The coaching age*. London, 1885. 2. o.

¹⁰⁷ Mead: i. h. 146. o.

¹⁰⁸ Goethe: *Italienische Reise*, 1786 okt. 25.

hogy még a Grand Tour útvonala is aligha nyújthatott több kényelmet, mint a későbbi évszázadban egy utazás a keleten. Minden kényelmi szempontot fel kellett áldozni az utazási váagnak. Az ókorban, a római császárság kitűnő útjain gyorsabban és kényelmesebben lehetett utazni, mint a 18. században. Olaszországban még a nagy városok között is sokszor csak öszvérháton lehetett közlekedni. A Nizzába, Cannes-ba utazókat a Var folyón „passeur”-ök vitték át a hátukon. Az első hid csak 1792-ben épült meg, úgy hogy a Côte d'Azur expressnek diligence őse csak a francia forradalom alatt kerülhetett üzembe. Németországban 1751 előtt nem volt rendes, kiépített út. A civilizált Németországban télen teljesen járhatatlanok voltak az utak.¹⁰⁹ Bár az otromba kocsikat Franciaországban a század utolsó negyedében a könnyebb turgotine váltja fel, a nagy francia pénzügyminiszterről elnevezett rugós postakocsi, de még ezek is mennyire kényelmetlenek voltak! Hajnali négy, sőt két órakor indultak útnak ezek a kocsik, amelyekben nyolcasával összezsúfolva kuporogtak az utasok. A magas lépcső miatt a nők alig tudtak beszállani. „Ez az első és utolsó diligence, amelyben ültem” — jegyzi meg Young.¹¹⁰ Az áru fontosabb volt, mint az utas, aki piszkos raktárak udvaraiban vesztegelve szenvedte végig a portékák fel- és lerakási műveleteit.¹¹¹ Casanova tengeri beteg lett a francia diligence-on.¹¹² „A szászok pirosra

¹⁰⁹ Mead: i. h. 42—51. o.

¹¹⁰ Young: i. h. 126. o

¹¹¹ Mercier: i. h. 452. fejezet.

¹¹² i. h. II k. X. fejezet.

festik a postakocsit, a fájdalom és a kínzás színére”, írja Lichtenberg, a század német humoristája.

Az utazás kényelmetlenségének tükörképe a vendégfogadók állapota. Különösen a kisebb helyeken voltak rettenetes állapotban a vendéglők, ami sokkal nagyobb baj volt akkor, mint most, hiszen a modern kor utasa szempontjából csak az utazási célpont szállodai viszonyai fontosak, míg a közbeeső helyeken keresztül megállás nélkül viszi vonata. A diligence-korszakban, amikor például Bazel és Paris között négyszer kellett kisvárosi fogadókban meghálni, a közbeeső helyek fogadónak siralmas állapota fokozta az utazás egyéb kényelmetlenségeit. „Azt hinné az ember — panaszkodik egy angol utas —, hogy a franciák még mindig harcban állanak az angolokkal, mert a vendéglősök kegyetlenül kifosztják az angol vendégeket. A piszok vetekszik a drágasággal.”¹¹³ A vendégfogadók állapota Európaszerte annyira nyomorúságos, hogy az 1775-ből származó postakocsi-itinéraire Bécsnél azt ajánlja az utasoknak, igyekezzenek magánházakban megszállani, mert annyira rosszak a császárváros vendégfogadói.¹¹⁴ Még ebben a században is szokásban volt, hogy az utasok magukkal vigyék ágyaikat, különösen Olaszországba és Németországba. Rómában, ahol oly sok idegen fordult meg, egyetlen éjszakai szálloda volt: a Monte D'Oro.¹¹⁵ Firenzében a fogadók rosszabbak, mint bárhol Olaszországban.¹¹⁶

¹¹³ Babeau: i. h. 159. o.

¹¹⁴ Itinéraire: i. h. 92. o.

¹¹⁵ Mead: i. h. 76. o.

¹¹⁶ de Brosses: i. h. II. k. 12. o. és 350. o.

Amikor Coxe panaszkodott Wallis kanton rossz vendégfogadói miatt és azt ajánlotta, hogy a külföldiek tartózkodását a szállodák megjavításával kellene kellemesebbé tenni, mert akkor az idegenek tömege keresné fel a vidéket, egy wallisi lakos így válaszolt: „többször volt erről szó, de a magistrátus kitar spártai felfogása mellett, mert a változás megrontaná a wallisiak egyszerű erkölceit.”¹¹⁷

Kényelmetlen utazás, rossz vendégfogadók és amellet lassú és drága közlekedés. Arra a kérdésre, vajjon ajánlatos-e hölgyeknek Svájcba utazni, egy asszony így válaszolt: hogyan, ha nem lenne 3 W, még pedig „schlechte Witterung, Wege, Wirtschaftshäuser”.¹¹⁸

Az utazás időtartama tekintetében ugyan már mutatkozik valami haladás. Amikor London és Manchester között 1754-ben az első „repülő postakocsi”-járatot létesítették, mint hihetetlen csodát hirdették, hogy az út — nem számítva a baleseteket — mindössze négy és fél napig tart. A 18. század elején a *mail coche-ok* már 28 óra alatt tették meg ezt a távolságot.¹¹⁹ Míg XIV. Lajos idejében Calaistól Parisig öt napig tartott az utazás, addig a forradalom előtti évtizedben a postakocsi által megtett etapok időtartama már csak 31 és fél óra volt. Mégis, figyelembe véve az utasok pihenésére és az étkezésre szánt megszakításokat, ez csak annyit jelentett, hogy a Calais-

¹¹⁷ Coxe: i. h. 402. o.

¹¹⁸ Milliet: i. h. 8. o.

¹¹⁹ Kulischer: i. h. II. k. 379. o.

ból elindult postakocsi legjobb esetben harmadnap éjjel érkezett Parisba. A Paris-bordeauxi út 6 napig, a Páris-marseille-i pedig 13 napig tartott.¹²⁰ Ha a hegyszoroson is át kellett kelni, az utazás tartama kiszámíthatatlan volt. Über die Alpen geht kein Rad, éneklí a 18. század svájci költője, Albrecht von Haller. Az első rendes alpesi átvezető utakat csak Napoleon építteti meg katonai érdekből: a Nizza-génuai, a Mont-Cenisi és a Simplonon átvezető utakat. Azelőtt csak ösvényeken lehetett az Alpokon átkelni.

Mibe került az utazás a 18. században? Itinéraire-ünk, amely valóságos európai menetrend az 1775-ös évből, pontos adatokat tartalmaz.¹²¹ A tarifa így alakult angol mértföldenként:

	Angliában:	Francia országban:	Észak-Olaszországban:	Dél-Olaszországban:
1 hintósó	4½ penny	2.62 penny	3.67 penny	2.67 penny
1 hátsó	3 penny	2.62 penny	3.33 penny	2.— penny
1 hintó 4 lóval Angliában, 6 lóval a kontinensen ..	1 sh. 3 p.	1 sh. 3¼ p.	1 sh. 10 p.	1 sh. 4 p.
1 koci 2 lóval Angliában és 3 lóval Francinországbán	9 sh.	8 sh.	7 ½ sh.	5¼ sh.
Postillonok stb.	4¾ sh.	8½ sh.	8¾ sh.	8¾ sh.
Két-háromfogató koci tarifája személyekkel együtt	1 sh. 1¾ p.	1 sh. 4½ p.	1 sh. 4 p.	1 sh. 2 p.

¹²⁰ Levasseur: *Historie du Commerce de la France*. Paris, 1911. I. k. 440. és kk.

¹²¹ Itinéraire X. oldal.

Eszerint a velence-milanói út (180 és fél angol mértföld) 12 fontba került (aranyparitásban 336 pengő), a mai gyorsvonalat elsőosztályú jegy árának tízszeresébe. A Marseille-nizzai út (152 és fél angol mértföld) kb. 10 és fél fontba, a calais-párisi út (222 angol mértföld) 15 font és 4 shillingbe. Genftől Baselig 15 louisba került az út, míg Turintól Genfig 20 louisba.¹²² De Brosses 12.000 livre-ben számítja ki olaszországi útjának kocsiköltségeit.¹²³

Olcsóbb volt az utazás, ha közös kocsit, akár a gyorsabb messengeriet, vagy a lassúbb diligence-ot vették igénybe. Párisból Orleansig a külön hintó 115 livre volt, ellenben a messagerie személyenként 24, a diligence pedig 15 livre.¹²⁴ A calais-párisi postakocsin 7 font 9 shilling volt egy hely.¹²⁵ Ma Londontól Párisig 5) fontba kerül az Imperial Airway luxus-repülőgéppével.

A folytonos pénzváltás szükségessége nagyon megdrágította az utazást. Olaszországban nem kevesebb mint 10 pénzrendszer volt érvényben, ami az idegenek megsarcolásával ért fel, mert ki voltak szolgáltatva a pénzváltóknak, akik a pusztán átváltási nyereségben találták üzleti jövedelmüket.

Egy font sterlinget a következőképpen váltották át az 1770 körüli években:

¹²² U. o. XXXI. oldal.

¹²³ de Brosses: i. h. 125. o.

¹²⁴ Levasseur: i. h. 445. o.

¹²⁵ Mead: i. h. 178. o.

Róma	=	4.20	scudo
Nápoly	=	53	carlino
Milano	=	30	moneta di banco
Velence	=	1.96	velencei zechino
Firenze	=	2.01	firenzei zechino
Turin	=	20	piemonti lira
Genua	=	28	genuai lira
Bologna	=	20	bolognai lira
Parma	=	46	paolo
Modena	=	42	paolo ¹²⁷

Az olaszországi pénzrendszerek zűrzavarosságán kívül majdnem hasonló volt a helyzet a német birodalomban, ahol majdnem annyi különböző pénzegység volt érvényben, mint ahány szuverén állam létezett. Még a kis Svájcban is különböző pénznemek voltak forgalomban. Nehéz volna eldönteni, hogy a mai devizakorlátozások, vagy a 18. századbeli pénzrendszerek közül melyik hátráltatóbb az utazási forgalomban.

Mennyi lehetett a külföldön utazók száma a 18. században? Statisztikáról természetesen nem lehetett szó. Egy német forrás a század elején évi 5000-re becsüli a német utazók számát és egy millió tallerra a külföldön kiadott pénzt. Ez az író visszásságnak nevezi a németek „szertelen utazásait.”¹²⁸ A becslés nyilvánvalóan túloz és célja az utazási luxus visszaszorítása. Rómában évi 15—20.000-re tették az ott megfordult idegenek számát.¹²⁹ Ebben azonban a za-

¹²⁷ Itinéraire: XVI. és kk. oldal.

¹²⁸ Sombart: Der moderne Kapitalismus. II. kiad. II. k. 981 o.

¹²⁹ Chledovszky: i. h. 274. o.

rándoktömegek is benne kell hogy legyenek, mert Sterne 1776 februárjában mindössze 8 angolt talált Rómában és 25-öt Nápolyban.¹³⁰ Lady Knight 1972 tavaszán 150 honfitársat számlált Rómában.¹³¹ Velencét illetően de Brosses-nál találunk egy igen fontos adatot: „— azt mondják — az ittartózkodás kellemességeinek hangoztatása céljából — hogy a várost évente 30.000 idegen látogatja. Ennek az állításnak a Karnevál hat hónapja alatt lehet ugyan alapja, azonban a másik félévben erősen túlzott ez a szám.”¹³² Brosses a Karnevál alatt nem volt Velencében, tehát a hallott számadatot nem ellenőrizhette. Harmincezer állandóan Velencében tartózkodó idegen, még ha ebbe a többi itáliai városokból származó utasokat is beleszámítjuk, lehetetlenül nagy szám, különösen akkor, ha összevetjük egy másik egykori forrással, amely az Olaszországban utazó angolok számát évi 5—600-ra becsüli.¹³³

A klimatikus helyek nem voltak látogatottak. Az első angol 1748-ban bukkan fel a Côte d'Azúron, de csak 1787-ben épül az első angol villa Nizzában,¹³⁴ az unalomnak ebben a hazájában, amint Casanova mondja.¹³⁵ Young, aki a forradalom előtti években utazta be Franciaországot, 1788 telén Nizzában ösz-

¹³⁰ Sterne: i. h. 258. o.

¹³¹ Mead: i. h. 311. o.

¹³² de Brosses: i. h. I. k. 171. o.

¹³³ Mead: i. h. 104. o.

¹³⁴ L'Illustration. Paris, 1934 febr. 24.

¹³⁵ i. h. IV. k. XIV. fejezet.

szesen 57 angolt és 9 franciát talált.¹³⁶ Az angoloknak ez a kis száma annál inkább is jellemző az egész forgalomra, mert egykorú forrás szerint¹³⁷ az angolok többet utaztak, mint az összes más nemzetek együttvéve. Minden jólöltözött külföldit angolnak tartott a nép a 18 század végén még Lausanne-ban is.¹³⁸ Az enyhe tél és a hűvös nyár vidékei legkevésbé a franciákra gyakoroltak vonzerőt. „Gondolta-e valaha egy gazdag ember — kérdezte Mercier,¹³⁹ — hogy a telet Provence-ban töltsé, vagy nyáron a genfi tó partján sétáljon? Egy szabósegéd jobban ismeri Franciaországot, mint a 40.000 livre jövedelmű ember, aki Passy-n vagy Auteuil-on túl alig járt.”

Semmisem mutatja jobban az utasok kis számát, mint a *postakocsiközlekedés menetrendje*. Hetenként egyszer, szerdán indult egy postakocsi Augsburgból a Brenneren át Rómába, ez vitte a német utazók legnagyobb részét Olaszországba. Strassburgból Bécsig hetenként ugyancsak egyetlen egy postakocsijárat volt. Ez bonyolította le az egész forgalmat Ausztria és Franciaország között. A legsűrűbb forgalom London és Paris között volt: háromszor hetenként egy postakocsi.¹⁴⁰ Young csodálkozással jegyzi fel, hogy a ki-tűnő francia chausséekon milyen ritka a forgalom és még Paris kapui előtt is — a London körüli élénk-

¹³⁶ Young: i. h. 272. o.

¹³⁷ Itinéraire: IX. o.

¹³⁸ Milliet: L h. 15. o.

¹³⁹ Mercier: i. h. 147. fejezet.

¹⁴⁰ Branch: i. h. 477. o.

seggel szemben — mennyire üresek az utak.¹⁴¹ A 18. század idegenforgalma nem lehetett tehát tömegjelenség. Éppen ezért nagyon túlzottnak kell mondani Gibbonnak azt az állítását, hogy 1785-ben 40.000 angol tartózkodott a kontinensen. Ezt ő maga is hihetetlennek tartotta,¹⁴² amikor az utazó utálatával beszél utazó honfitársairól, erről a „race of animals”-ról.

Mit jelentett pénzben az akkori idegenforgalom? Még az utasok számát sem ismerjük, hát még az elköltött pénz mennyiségét! Azt hisszük azonban, hogy — amint a külföldi utazók száma nem volt nagy — a megmozgatott pénzmennyiség sem lehetett túlságos, az akkori viszonyokhoz képest sem. A fényűzés gazdasági kihatásai, a luxus haszna vagy kára egyik legerősebben vitatott probléma volt a 18. század merkantilista közgazdánál. Mégis, az utazásokra fordított kiadás tudomásunk szerint még példaképen is alig fordul elő a luxuskérdés akkori irodalmában. Pedig az utazás az a fényűzés, ami „a pénzt kiviszi az országból”. Az abszентizmus kérdése ugyan szintén erősen foglalkoztatta az akkori gazdaságpolitikusokat, azonban ezen a fogalmon azt értették, hogy a földesúr birtokától távol, legtöbbször a királyi udvar mellett él és nemigen rótták fel bűnképpen, hogy pénzét külföldön költi el. (Legfeljebb nálunk, a főurak bécsi tartózkodása miatt.) Ezek a negatívumok annyit mindenesetre bizonyítanak, hogy az uta-

¹⁴¹ Young: i. h. pass.

¹⁴² Ogilvie: i. h. 65. o.

zási forgalom nem vont ki az országból közgazdasági értelemben vett nagyobb tőkéket.

Ha a passzív idegenforgalom szempontjából a külföldi utazások nem igen okoznak fejtörést, az aktív idegenforgalom mégis jelentős volt három európai nagyvárosra: Rómára, Parisra és Velencére. Gregorio Leti adatai szerint¹⁴³ 1700 körül Rómába évenként több mint 50 angol érkezik, megfelelő kísérettel és ezek mindegyike legalább 2000 scudo-t költ, úgyhogy Róma városa az angoloktól évenként több mint 30.000 aranyat vesz be. Amikor a század végén a francia csapatok bevonulnak Rómába és a parancsnok elrendeli, hogy az idegenek hagyják el a várost, a lakosságnak alig jut eszébe megkérdezni, miből él meg a nép a „stranieri” és a külföldi követek nélkül.¹⁴⁴ Egy párisi angol bankár, nem is a legnagyobb cég, egy év alatt közel 500.000 livre-t fizetett ki a francia fővárosba érkező angol utasoknak.¹⁴⁵ Hogy a gazdag külföldiek mennyire fontos tényezői voltak Paris gazdasági életének, sőt a francia kincstárnak, misem bizonyítja jobban, mint egy egykorú frivol megjegyzés: „oui, mesdemoiselles, vous êtes le véritable luxe, essentiel à un grand État, l'appât enviable qui lui attire les étrangers et leurs guinées; vingt modestes citoyennes valent moins au trésor royal qu'une seule d'entre vous!”¹⁴⁶

¹⁴⁹ Hazard: i. h.

¹⁴⁴ Chledovszki: i. h. 383. o.

¹⁴⁵ Hazard: i. h.

¹⁴⁶ Godard d'Aucourt, idézve Sombart: Luxus und Kapitalismus. 132. o.

A politikailag és gazdaságilag haldokló Velence a világ játékbarlangja, ahol 1767-ben 80 asztalnál játszottak pharaot.¹⁴⁷ A külföldiek többnyire a játékaszinókat csodálták meg, mielőtt a Márkus-templomot megnézték volna. A karneválon pedig az egész gáláns Európa összegyűlt. Velence tehát ebben az időben tipikusan idegenforgalmi város volt. A század végével azonban már ez a bevételi forrása erősen megapadt, ha hinni lehet Moore közlésének, hogy „les courtisanes de Venise se trouvent dans un état de misère, la plupart font le métier uniquement pour le plaisir”.¹⁴⁸ Csak a napóleoni háborúk, a politikai halál után támad fel újra Velence idegenforgalma.

¹⁴⁷ Chledovszki: i. h. 66. o.

¹⁴⁸ Moore: i. h. I. k. 120. o.

IV.

A ROMANTIKUS UTAZÁSOK KORA

(A 19. század első fele.)

Waterloo után az angol utasok áradata özönlötte el a genfi tó környékét és Olaszországot. Negyedszázadon keresztül a francia forradalom és a napóleoni háború — kis megszakításokkal — ködös szigethazájukban tartotta őket internálva. Alig csendesedtek el Európa harcterei, a visszaszorított utazási vágy elemi erővel követelte jogait. 1816-ban Genf a megfulladásig telve angolokkal,¹ ugyanígy a többi helyek. Az angol invázió folyton erősödött. „Je fais en Italie un voyage en Angleterre” — írja ugyanebben az évben Stendhal.² Firenzében 600 orosz és angolt talál. „A város egy külföldiekkel zsúfolt múzeum. Tout Londres ott van a nápolyi udvari bálon.”³ Tizenkét év múlva Heine így ír: „alig lehet elképzelni itáliai citromfát egy angol hölgy nél-

¹ Sharp: Literary Geography. London, 1907. 232. o.

² Stendhal: Rome, Naples, Florence. 305. c.

³ U. o. 217. és 254. o.

kül és egyetlen képtárat egy rakás angol nélkül, akik guide-jükkel kezükben vizsgálják, vajjon meg van-e minden nevezetesség, ami a könyvben fel van említve. Ha látjuk ezeket a szőke, pirosarcú embereket fényes hintóikban, tarka lakájaikkal, zöldfátyolos komornáikkal, nyerítő versenyparipáikkal és drága útifelszerelésükkel az Alpokon átkelni és Olaszországon végig kocsizni, azt hinnők, hogy egy elegáns népvándorlás szemtanúi vagyunk.”⁴

Ez a megnövekedett utastömeg nem csupán számára nézve tér el a nagy forradalom előttitől, hanem már az utazási vágy új rugóját is észrevehetjük. Most már nemcsak az értelem keres táplálóanyagot az utazásban, hanem *az érzelem* tör új szenzációk felé. A kifejlett romantika ideje ez, szemben az előző század epizódyszerű korai romantikájával, amikor még csak néhány érzékeny lélek bolyongott a Nouvelle Heloise-zal kezében a genfi tó partján. Akkor még Rousseau szolgáltatta elragadtatásuk ailles oh!-jait. Ennek a természettextázisnak kifejezésbeli nehézségeivel, sőt utánérzési gátlásaival szemben bámulatot kelt a Napoleon utáni kor utazóinak érzéskifejező készsége, látásának élessége. Most már Byron az új cicerone Svájcban, épúgy mint a földközi tenger országaiban.

A Byron-utánzás láza, amely a század második és harmadik évtizedének angol ifjúságát megszállotta, nemcsak abban nyilvánult meg, hogy úgy akartak

⁴ Heine: Reisebilder II. Italien. XXVII. fejezet.

írni, és úgy akartak külsőleg kinézni, mint Ő, hanem végig akarták járni Childe Harold zárandoklásának útját. Svájc és Olaszország sohasem lehet eléggé hálas mai gazdagsága egyik megalapítójának, Byronnak.

A romanticizmusnak a középkor felé fordulása felkelti a vágyat a kereszténység története színhelyének és emlékeinek megismerésére. A vallásos és romantikus gondolat keresi a megfelelő scénát. Nem a klasszikus, hanem egy eddig ismeretlen Itáliát keresnek: a nagy tragédiák földjét és a keresztény középkor hőseit. A romok és hősök tisztelete olvad össze szentimentális-pesszimista hangulatban.⁵ Sokan vannak, akiknek kevés Olaszország varázsa és erősebb szenzációkért a keletre mennek, mint Victor Hugo, Lamartine és Gautier. „Csak az az ember mondhatja magát tökéletesnek — írja Lamartine,⁶ — aki sokat utazott, aki hússzor megváltoztatta gondolatainak és életének formáját. A mindennapi élet uniformizált szokása, a szülőföld egyhangúsága malomkő módjára mindent felőröl: gondolatot, filozófiát, vallást, jellemet. Utazni az igazság keresése céljából: ez volt a régiek bölcs szava. Ezt a szót mi nem értjük már. Állandóan meglep engem az a szűk látókör, amelyben a dolgokat, intézményeket és népeket szemléljük. Ha látószögem kitágult, ha megtanultam, hogy mindent eltérjek a dolgok összessége

⁵ Lamartine: *Le premier voyage en Orient. Oeuvres choisies* I. Hachette-kiadás. 176. o.

⁶ Waetzoldt: i. h. 21. o.

megértése kedvéért, ezt egyedül annak köszönhetem, hogy gyakran változtattam a színhelyet és szempontjaimat. A történelemben tanulmányozni a múltat, az utazások alatt az embereket és a természetben az Istent: ez a bölcs tanítás. Mi pedig mindent nyomorult könyveinkből tanulunk és mindent kicsinyes otthoni szokásainkkal hasonlítunk össze. És kik azok, akik ezeket a könyveket írták, akik a szokásokat formálták? Kis emberek, olyanok, mint mi magunk. Nyissuk ki a könyvek könyvét, éljünk, lássunk, utazzunk. Nagy könyv a világ, minden lépés eggyel tovább lapozni abban. Mit tudhat róla, aki csak egy oldalt olvasott belőle?”

Az utazás új értelmének meglátása mellett akad romantikus író, aki nem érti meg a feltörő utazási vágyat. „Utazni az élet legszomorúbb gyönyöreinek egyike — mondja Madame de Staël⁷ —, ismeretlen országokon átmenni, alig érthető beszédek hallani, olyan arcokat látni, amelyek sem a múltunkkal, sem pedig a jövőnkkel nincsenek kapcsolatban: egyedül-lét es elszigeteltség ez, nyugalom és méltóság nélkül.” Az emigráció keserősége, a honvágy szól ezekből a sorokból, amelyek csak érdekesek, de nem jellemzők a korra.

A romantika anti-intellektualizmusa mint mindenben, úgy az utazási vágy tekintetében is visszahatás a felvilágosodottság századára. Más szemmel látják az emberek a természetet és a középkor művészetét, mint az ezeket lenéző racionalista utasok.

⁷ Madame de Staël: *Corinne ou l'Italie*. I. 2. fejezet.

Az enciklopédikus tudás bővítésének célkitűzése helyébe lépett a *genius loci*-knak a helyszínen való átélése, az idegen táj hangulatával való harmónia keresése. „Miert utazom? Mert költő vagyok — írja nem egy költő, hanem egy fürdő-prospektus — mert nem akarom, hogy megfigyelőképességem berozsdásodjék. Mert eltávozásommal jobban akarom érezni annak értékét, amit otthon hagytam.”⁸ Borzasztó volna, ha a Campagnát megművelnék és Róma rendezett várossá válnék, ahol senkitem hordana magával kést — írja Wilhelm von Humboldt Goethének.⁹

Több utas, új utazási motívumok. De az utazás társadalmi összetétele nagyjában változatlan: arisztokratikus és írástudó vándorok.

A romantikus utazók seregében első pillantásunk *Széchenyi* Istvánra tapad. A lipcsei csata és a pozsonyi országgyűlés között eltelt tizenkét év alatt nyolc külföldi utat tett. Ezek között az utazás lélektani motívumai szempontjából legjelentősebb az 1818/19. évben tett keleti és az 1825-i franciaországi útja. Csak nyolc év választja el levantei és délfranciaországi útján a Childe Harold zarándoklása első részeinek megjelenésétől, a befejező énekekétől pedig egy és két esztendő. *Széchenyi* útjának nemcsak földrajzi irányvonala vág egybe *Byronéval*, hanem lelki állapot is összeolvad vele, és ezért *Byron* szavait keresi érzéseinek kifejezésére. Helyesen jegyzi meg *Hegedűs Lóránt*, hogy *Childe Harold* utazásai nélkül

⁸ Guinot: *L'Été à Bade*. Paris, 1847. 3. o.

⁹ Waetzoldt: j. h. 22. o.

Széchenyi „voyage sentimental”-ja érthetetlen.¹⁰ Nemcsak a naplójában minduntalan felbukkanó Byron-idézetek, amelyek lelki válságainak perceiben tolnak tollára, nemcsak a neki tulajdonított német vers tiszta Byron-íze¹¹, hanem az objektív látási módja is elképzelhetetlen Byron nélkül. Mint ez, úgy Széchenyi is mer nemklasszikus lenni a klasszikus emlékek színhelyén. Homéros forrásából hét pohárral merít vizet anélkül, hogy — mint mondja — egyetlen verssor eszébe jutna. Annál inkább el van bűvölve a hely rendkívüli szépségétől. Ugyanígy érzett az Olympia völgyében.¹² Egy helyen őszintén kijelenti, hogy az ókor iránt semmi különös respektusa nincs.¹³ Természetérzése friss, egészen modernül hat. Nápoly panorámájában kevesli a hegyeket. . . „Hogy az egész kép még szebb legyen, olyan hegyek kellenének a háttérbe, mint amilyenek Smyrna és Ephesus körül van-

¹⁰ Hegedűs Lóránt: Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája. 92. o.

A levonatok átnézése alatt jelent meg *Halász* Gábornak „A fiatal Széchenyi” c. tanulmánya (Nyugat 1934. 10—11. sz.), amely Széchenyi Ferenc és Széchenyi István alakjaiban kitűnően érzékelteti a Grand Tour és a romantikus utazások közötti különbséget: „Széchenyi Ferenc a 18. századbeli mágnás rendszerességével kel útra, „tanulmány”-utat tesz, kultúráját gyarapítja, István az új nemzedék ingereket kereső, a világban is önmagát hajszoló útjait folytatja... Nyugtalanság úzi, belső láz, nem a régi céltudatosság”.

¹¹ Gróf Széchenyi István Naplói. Budapest, 1925. I. k. 574-5. o.

¹² U. o. 434. és 528. o.

¹³ U. o. 38. o.

nak.”¹⁴ Semmi a világon nem tudta volna, visszatartani attól, hogy az Aetnát megmássza.¹⁵ Keleti útjára Ender festőt viszi magával, hogy az út szépségeit rajzokban örökítse meg. Franciaországi útjának szűkszavú naplója akkor válik beszédessé, amikor a Pyreneusokhoz ér. A Pic du Midit meg akarja mászni és az út feléig el is jut. A kövek gördülésének és a zergék csörtetésének zaját különösen szépnek mondja.¹⁶ A Pyreneusoknál még elragadóbbnak nevezi Svájcot, Tirolt és Salzburgot.

Ezek az érzések, különösen pedig a természet szépségeinek kifejezései már nem a racionalista 18. század utazóié, akikre csupán Széchenyinek mindent észreévő, minden gazdasági, néprajzi érdekessége: meglátó szeme emlékeztet.

Kazinczy Ferenc, aki a 18. század végén még a Tátra lábainál a szép, de vad természetéről beszél, 1816-ban tett erdélyi útjánál ezt veti papírra, amikor a Királyhágóról nézi Erdélyt: „Szótalán állék. Úgy tetszett, mintha valamely istenség egy magas partról nézte volna a sok ideig a habokban hánykódó tengeri, s tündérbotjával egyet ütvén, éppen most parancsolta volna, hogy a víz azon alakjában változzék földdé, de már benöve erdővel, amelyben egy perc előtt hánykódott . . . Láttam én hazámnak sok nevezetes tetőit, s nem könnyen fosztanám meg magamat azon öröm tői, hogy a legmeredekebb bérceket is megmászván,

¹⁴ U. o. 634. o.

¹⁵ U. o. 622. o.

¹⁶ U. o. II. k. 560. o.

rólok körültekinthessek; s ismervén a különbséget azok és ezek közt, elmondhatom: e látvány egyetlen a maga nemében s planétánk talán semmi más pontján nem találhatóik.”¹⁷

Milyen erős a természeti érzék ennél a két nagy magyarnál! De még sem jellemzők az egész korra. Byron sem, a német romantikusok sem.

Még nagyon messze vagyunk attól, hogy a romantizmus iránt lelkesülők hegymászó botot ragadjanak kezükbe. Bármilyen paradoxszerűen is hat, azt kell mondani, hogy éppen a romantizmus atyja fordul szembe leghatározottabban a rousseau-i hegyrajongással. Míg az előző századokban legfeljebb közönyösesek voltak a természeti szép iránt, legfeljebb elkerülték a hegyeket, vagy egy-egy kijelentéssel fejezték ki nemtetszésüket, addig *Chateaubriand felmegy a Mont Blancra, hogy megírja nagy philippikáját a hegyek kultusza ellen*. Az Atala írója, aki ifjúkorának amerikai útján megittasul az őserdők szépségétől és testi épségét áldozza fel, hogy a Niagara zuhatagját megközelítse, most nyíltan bevallja pálfordulását: „Amíg fiatal az ember, addig a néma természet is sokat mond neki. Később azonban a természet elhidegül és szótlanná válik.” E bevezetés után Rousseunak ez a tanítványa éles támadásba megy át: „igaz, hogy nincs szép táj hegyes horizont nélkül, de az a vidék sem lehet kellemes, szemnek tetsző, szívet felderítő, ahol a tér összeszűkül, kilátás nélkülivé és levegőtlené válik. Ezek a nehéz szikla-

¹⁷ Kazinczy Ferenc utazásai. Pest, 1873. 109. o.

tömegek nincsenek összhangban az ember képességeivel és szervezetének gyöngeségével.” „A hegyek elveszítik látszólagos nagyszerűségüket, amint a szemlélő a közelükbe kerül.” „A hegyek közelében a grandiozitás eltűnik.” Chateaubriand megtagadja a hegyi táj fenségességét és kétségbe vonja azt is, hogy a varázsos tájat, a kecsességet meg lehet találni a hegyek aljában. „Lelkesedés vesz rajtuk erőt a svájci völgyek láttára. Pedig csak az összehasonlítás eredményezhet valami kellemes élményt: egy tenyérnyi zöld, egy kínosan tengődő szőlőtöke a magas hegyekben, egyszóval a szabályszerűséget felülmúló termékenység ejt csodálatba. A hegyi virágok alig érzékelhető dolgok, amelyek kevés hatást tehetnek. A díszítés túlkicsiny a sziklakolosszusokhoz képest. Nagyon, nagyon sajnálom, hogy Rousseau képzelete által híressé vált bűbajos hegyi kunyhókat nem látom másnak, mint állati trágyával és sajtszaggal telített vityilóknak.”

„Nagyon kínos érzés fogja el a hegyekben az embert. Nem lehetek boldog, amikor látom az ember hiábavaló fáradozását, amelyet a hálátlan föld nem akar viszonzni.” „Vájjon lehetnek-e a hegyek az álmodozások színhelyei? Nagyon kétlem, hogy álmodozni lehet ott, ahol a séta fáradtság. Ha a magányosság barátai a Montenversre vezető úton ábrándoznának, biztosan beleesnének valamilyen szakadékba.” Csak egy engedményt tesz Chateaubriand: ha messziről lehet a hegyeket bámulni, amikor mint egy szép kép kerete vibráló vagy aranyos színekben

rajzolódik ki a messze páras láthatáron.¹⁸ Egyébként inkább vágyódik a Champs-Élysées, mint a Montén vers után.

De vannak azért hegységek, amelyeket még egyszer rendkívül nagy gyönyörrel tudna felkeresni: Görögország és Júdea hegyei. Azok a hegyek, amelyeknek csúcsán kolostorokat építettek, azok a völgyek, amelyekben remeték élnek. A romanticizmus atyjának ez tehát a természetszemlélete: a hegyek arra valók, hogy a vallásos érzés keresse ott az Istenhez való közelséget. A görög istenek lakóhelyei, a zsidó próféták szószékei és Krisztus földi útjának klimaxa: az Olajfák hegye. Ezeket, de csak ezeket kívánja még egyszer látni.

Nincs tehát teljesen igaza Brandesnak, amikor Chateaubriand-t keleti útján Childe Harold-nak és őt pedig a restauráció Byronjának nevezi. A zarándok Childe Harold mindenütt tudott beszélni a természet mesés világával. Chateaubriand pedig csak ott, ahol a „Martyrok”-hoz talált megfelelő tájképi elemeket.

Stendhal is majdnem hasonlóan vélekedik.¹⁹ „A művészi szép megkettőzi a természeti szépség hatását és ezzel elhárítja azt a jóllakottsági érzést, ami hátrányos mellékhatása a táj élvezésének. Svájciban gyakran érezzük, hogy egy pillanatnyi igen erős lenyűgöző

¹⁸ Chateaubriand: *Itinéraire. Voyage au Mont Blanc* Paris, 1877. II. k. 371—410. o.

¹⁹ Stendhal: *Promenades dans Rome*. 1827 augusztus 3.

hatás után már untatni kezd a természet”. A sokat utazó Madame de Staelnál a hegyek csak epizód-szerűen fordulnak elő. A svájci hegyek úgy tűnek fel előtte, mint egy kolostor ráosai, amelyek elzárnak a világtól.²⁰ A 19. századbeli romantikusoknál tehát erősen legyöngül a rousseau-i hegykultusz. Nem lehet csodálni, hogy amikor Jacob Burckhardt 1839-ben barátaival Svájcból jövet átlépi az olasz határt, hegy-mászó botjaik gyanút keltenek és csak a legnagyobb nehézséggel tudják meggyőzni a Lago Maggiore melletti hegyi lakókat, hogy az „Alpenstock”-okban nincs semmi veszedelmes és gyanús dolog.²¹

Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Svájcban még 1833-ban is csak 459 „tiszteséges” vendégfogadó volt. Ezeknek is közel 70 százaléka az északi és keleti laposabb vidékeken.²² Most 7000 hotel és panzió van Svájcban és ezeknek 70 százaléka a Berner Oberland, Luzern, Engadin, Tessin, Wallis és genfi tó vidékére esik. Csak a 19. század második felében költöznek fel a svájci hotelek a síkságról a hegyvidékre. Grenoble gyönyörű környéke ismeretlen még Stendhal kortársai előtt.²³ Salzkammergut és Tirol is távol esett az idegenforgalom országútjaitól.

Chateaubriand romanticizmusa azonban mégis bő forrása volt az utazási váagnak. Az antik Rómában

²⁰ Engel, Vallót: i. h. 300. o.

²¹ Burckhardt: Reisebilder aus dem Süden. Heidelberg, 1928. 32. o.

²² Milliet: i. h. 5. o.

²³ Stendhal: Mémoires d'un touriste. II. k. 128. o.

Ő fedezi fel a keresztény Rómát. „A pogány Róma mindinkább eltűnik a romok sírjaiban és a keresztény Róma lassanként felszáll a katakombákból, amelyekből keletkezett.”²⁴ Winckelmann és Goethe klasszikus Rómája mellett ő revelálja a másik Rómát a katolikus világnak. Goethe még olympiai nyugalomban élvezi a klasszikus szépségeket. A klasszicizmus tanítványai ritkán érezték az antik emlékek előtt azt a költői melankóliát, amit Chateaubriand óta utánéreznek a Rómában járó idegenek. Ugyancsak Chateaubriand látja meg a Vezúv borzalmas szépségeit, amely iránt Goethének olyan kevés érzéke volt. Észreveszi, hogy a természet még a legrettentőbb tárgyaira is elszórja szépségeit. Meglátja az azúrkék színben csillámló lávát, a pálmafa és az akantusvirág formáit felvevő gránitot, a karosgyertyatartó idomait ábrázoló vulkanikus anyagot. És keleti útjával Chateaubriand lesz az elindítója a hellén és a keresztény szellem szép földjei és nagy emlékei felé hullámozó zarándoklatoknak.

És különösen érdekes, hogy a keresztény Róma varázsa Chateaubriand után a leghatalmasabb erővel — *Renant* kapja meg: „Je suis venu dans ce pays — írja Berthelotnak — étrangement prévenu contre la religion méridionale . . . Rome était pour moi la perversion de l'instinct religieux... Eh bien! mon ami, les Madonnes m'ont vaincu”²⁵.

Új színt kap Velence is a romanticizmus alatt. Hatalma elvesztése után a régi olasz világváros

²⁴ Chateaubriand: Voyage en Italie. II. k. 343. o.

²⁵ Vallette: i. h. 283. Q.

Európa múzeumává válik. A politikailag halott város imádóinak sorát Byron nyitja meg. A Childe Harold negyedik énekében újra ragyog Velence szépsége, büszke tornyainak tiarája, amit Goethe epigrammái iszappal kentek be.

Új romantikus úticél Skócia Walter Scott (hatása alatt, aki a brit sziget északi részét a romantika dicsfényével vonta be. A „Lady of the Lake” megjelenése, 1810 után, a postakocsik tömegesen ontották az utasokat, akik a Loch Katrine vidékét akarták megnézni,²⁶ éppúgy, amint ötven évvel ezelőtt Rousseau hatása alatt a genfi tóhoz utaztak.

A romantikus felfogás új aspektust adott az utasnak: a keresztény középkor emlékei, a természet egyes szépségei csillagot kaptak az útikönyvekben. Már nem az angol college-k utolsó évfolyamának meghosszabbítása az utazás célja, nem az ismeretkibővítés és a jellemfejlesztés végső simítása, hanem romantikus vágy: *az angol életnek az európai szárazföldre való átplántálásában rejlő romantika*. Angol szokások szerint akarnak élni az olasz ég alatt és a genfi tó partján. Stendhal már 1816-ban észreveszi, a változást: az angolok Olaszországiba ültetik át szokásaikat.²⁷ Legjobban Lady Blessington jellemzi utazó honfitársait:²⁸ „Mintha nem azért utaznának, hogy más orszá-

²⁶ Fraser Rae: The business of travel. Tauchnitz-kiadás. 1892. 43. o.

²⁷ Stendhal: i. h. 217. o.

²⁸ Idézve Bloomfield-nél: The travellers companion. London 1933. 18. o.

gok szokásait tanulmányozzák, hanem, hogy a magukéit meghonosítsák a külföldön. Agárfalkákat visznek magukkal az Örök Városba, az antik világ ragyogó romjainak tanulmányozása helyett reggelenként a Campagnán galoppoznak végig és este a társaságban vadászkalandjaikat beszélnek el. Az angol nők sem mutatnak kevesebb ragaszkodást szülőföldjük szokásaihoz. Bálók, estélyek, élőképek követik egymást à la mode de Londres, ahol ugyanazokat az arcokat látni, mint a tavaszi londoni seasonban, ugyanazok a mosolyok és ugyanazok a beszédtemák. Egyszóval a gentlemenek és lady-k — amennyire csak rajtuk áll — igyekeznek elfelejteni, hogy a „nemzetek Niobe”-je földjén élnek. Londonból magukkal hozzák költséges szórakozásaikat és életmódjukat. Az egyik divatos angol lady kizárta a társaságból azokat, akik Róma műkincseit, vagy régi emlékeit szóba merték hozná. „A római angolok nem járnak az olasz társaságba — írja egy német 1820-ban —, egymás között kis klubokat alkotnak, grogot isznak és Londonról beszélnek.”²⁹

A változás igen nagy. Most már nemcsak a nevelőkkel kísért oxfordi és cambridge-i diákok lepik el a kontinenst, akik életükben egyszer teszik meg a nagy utat, hanem az egész angol társaság, hölgyeikkel együtt tölti el az év egy részét a régi Grand Tour útvonalának valamelyik fényes pontján.

²⁹ Robert Michels: Der Patriotismus. München, 1929. 148 o.

Az utazás célja más, de az utazók tömegének összetétele alig változott. Még mindig az *arisztokrácia* és gazdag középosztály adja a turisták zömét. Legjobban mutatja ezt a korabeli Murray-útikönyvek szerkesztési módja. Ezeknek szinte az a legfontosabb fejezete, amely arról ad részletes tájékoztatót, miképpen kell megszerezni a fejedelmi udvarok báljaira és ünnepélyeire szóló meghívásokat és milyen eltérések vannak az egyes udvarok szertartásai között. A nápolyi király és a toscanai nagyherceg palotái valósággal Európa kúrszalonjai. „1848 előtt Firenzében gyűlt össze az európai arisztokrácia, a kétes existenciák, elvált asszonyok és a spai játékkaszinóban félig tönkrement dandy-k. Mindenki ott volt a nagyherceg udvari báljain, akinek volt valami ajánlólevele. Szinte az álarcosbál örömeit nyújtotta a nagyhercegi palota.”³⁰ A magyar arisztokrácia is sokat utazott. Apponyi Rudolf, mint párisi osztrák követségi attasé 1837 farsangján 11 magyar arisztokratát mutatott be Lajos Fülöp királynak.³¹

A *kispolgárság* alig utazik. A francia polgár még a nyaralás szokását sem ismerte, a vakációja a nyár végére, a vadászat és a szüret idejére esett.³² A német Biedermeier-korszakban az utazás nem tartozott a szórakozások közé. Csak akkor jöhetett szóba az uta-

³⁰ Gautier: Voyage en Italie. 1896. 356. o.

³¹ Journal de Comte Rodolphe Apponyi, 1826—1850. Paris, 1914. II. k. 300. o.

³² Seignobos: Histoire sincère de la nation française. Paris, 1933. 401. o.

zás, ha az üzlet érdeke, vagy egészségi ok követezte meg. A nagy német fürdőhelyek, Baden-Baden, Homburg a nemzetközi elegáns társaság szórakozásának helyei voltak, ahol a polgárság nem volt kívánatos. A baden-badeni kúrszalónon ez a felírás volt olvasható Max von Boehn adatai szerint: „Es wird gebeten, keine Hunde mitzubringen und keine Preußen.”³³ Elég durva kifejezése annak, hogy nem reflektálnak a porosz junkerekre és nyárspolgárookra.

Még mindig drága fényűzés az utazás. Széchenyi 1814-ben Bécstől Nápolyig 350 forintot, 37 Napóleont és 13 dukátot, tehát körülbelül 900 forintot költ el,³⁴ 11 hónapos keleti útjaira pedig 5000 aranyról szóló hitellel indul. Chateaubriand keleti útja 30.000 frankot emészt fel. A szerényebb Lamartine így sóhajt fel: „Ha össze tudnék kaparni 100 louis-t, bottal a kezemben és hátizsákkal mennék Görögországba és Jeruzsálembe, szárazkenyérrel megelégedve.”³⁵ Ma ezt az utat 20 aranyért luxushajóval lehet megtenni. Báró Vécsey Anna, aki háziasszonyi lelkiismeretességgel jegyezte fel olaszországi kiadásait, úti könyvében³⁶ így tájékoztatja honfitársait, természetesen nem a közönséges halandókat, a napi költségek nagyságáról:

³³ Max von Boehn: Biedermeier. Berlin, é. n. 549. o.

³⁴ Széchenyi István naplója. I. k. 64. o.

³⁵ Lamartine: Oeuvres choisies. Prose. Tome I. Larousse-kiadás. 119. o.

³⁶ Báró Vécsey Anna olaszországi utazása. Pest, 1843. 189. o.

3 szoba és egy szalon naponként.....	8-10 o. é. fi
Reggeli és villásreggeli 6 személyre.....	4.20
2 inas ebédje és vacsorája.....	2.40
Bérinas	2.—
Páholy	8.—
Kocsi	6.—
összesen	33.— o. é. II

Borralót nem számítva áll ezen ár Velencére és Florencre nézve, Génuában és Milanóban minden olcsóbb. Goethe 1820-ban heti 186 forintot költött Karlsbadban.³⁷

Mi sem mutatja jobban az utazó „közönség” arisztokratikus jellegét, hogy még Karlsbadban is, ahová pedig nem a reprezentálás szokása vitte a fürdőzőket, az 1829. évi kurlista összesítő adatai szerint 2302 vendég közül 50 fejedelmi, 162 grófi, 156 bárói és 502 egyéb nemesi páciens, tehát 870 kiváltságos rangú volt, az összes fürdővendégeknek közel 40 százaléka. Pestről 1827-ben mindössze hét, 1828-ban tizenhat, 1829-ben pedig kilenc vendége volt a csehországi gyógyhelynek.³⁸ A német világfürdő, Baden-Baden, szintén egészen arisztokratikus jellegű. Az elegáns Európában májusban érlelődnek az utazási tervek, mert így kívánja a szokás és a divat. Baden-Baden az összes nemzetek arisztokráciájának találkozó helye.³⁹

³⁷ Ludwig: Goethe in Karlsbad. Internat, ärztl. Fortbildungskursus für Balneologie. Jena, 1926. 308. o.

³⁸ Stöhr: Kaiser-Karlsbad. Karlsbad, 1830. I. és II. melléklet.

³⁹ Guinot: i. h. 7. és 181. o.

Aix les Bains részben az ultralegitimista arisztokrácia és az „iparlovagok” fürdője.⁴⁰

A *tengeri fürdők* divatba hozása körül is az arisztokrácia végzi az úttörő munkát. A restauráció alatt Berri hercegnő fürdött először Dieppeben, a normand lakosság nagy megütközésére. Példáját néhány író követte Trouville-ban, de a tengeri fürdözést csak később, az 50-es években Eugénia császárné teszi divatossá (Biarritz).⁴¹ Stendhal a Bretagneban nem talál más angolt, mint egynehány halászt.⁴² A folyókban való fürdésnél is a főnemesség száll szembe a polgári szemérmességgel. Gottfried Keller a Zürcher Novellen-ben beszéli el, hogy ... an den einsamen Ufern des Sihlflusses... hier hatten die jungen Grafen Stollberg als Durchreisende genialisch und pudelnackt gebadet und dafür die Steinwürfe der sittsamen Landleute eingeerntet. . .” (1800 körül.)

*

A *diligence-közlekedés* jelentős mértékben javul a század első felében. A kontinentális államok angol mail-coach rendszerű postakocsikat kezdenek építeni, amelyek rugóval vannak ellátva és így jóval kényelmesebbek, mint a 18. századbelié. Fejlődik az útépités technikája is (MacAdam). Az utasforgalom mégis hihetetlenül kis mértékű. A porosz posta 1831-ben mindössze 406 kocsival rendelkezik, az egész kocsis-

⁴⁰ Stendhal; Mémoires d'un tourist. II. k. 188. o.

⁴¹ Lichtenberger az Illustration 1933 augusztus 26-i számában.

⁴² Stendhal; i. h. 188. o.

park befogadó képessége nem több, mint 50 mai Pullman-kocsió. Poroszország egész személyforgalma 377.926 utas,⁴³ vagyis Magyarország mai vasúti személyforgalmának alig több mint félszázaléka. A Berlin és Potsdam között naponként kétszer közlekedő hatüléses postakocsi is félig üresen járt. (A vasútépítés elleni legfőbb érv Poroszországban.)

Pedig a 19. századbeli postakocsi tarifája már sokkal alacsonyabb, mint az előző korban.

Von Köllen zu Hagen kostet die Post
Fünf Thaler, sechs Groschen preußisch

írja Heine a Deutschland ein Wintermärchen-ben. Ez a menetdíj nem egészen kétszerese a későbbi vasúti tarifának. Az első angol vasutak tarifái a felét tették a postakocsi-költségnek.⁴⁴ A francia diligence-on kilométerenként 7.3—16 centime-t fizettek, míg a legrégebbi vasúti tarifa 5.50—10 centime-os díjtételt állított fel. Az utazás tehát a postakocsi-korszak végén már nem túlságosan drága. Bismarck 57 napos olaszországi nászútja (1847-ben, túlnyomórészt kocsin) 750 tallérba került,⁴⁵ vagyis két személyre körülbelül napi 40 márkába, ami nem sokkal drágább, mint egy századvégi polgári utazás költsége. Bármily újabb olcsóbodást is hozott a vasút a személyszállításban, a különbség nem magyarázhatja meg a postakocsiforga-

⁴³ Mathias: Über Posten und Postregale. Berlin, 1832. I. k. 260. és kk. o.

⁴⁴ Sax: Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft. Berlin, 1922. III. k. 536. o.

⁴⁵ Emil Ludwig: Bismarck. Berlin, 1927. 96. o.

lom kis terjedelmét. Az utazás, mint tömegszükséglet, hiányzik még a vasutak előtti korszakban.

Az első magyar idegenforgalmi irat névtelen szerzője⁴⁶ jól látja az utazások arisztokratikus jellegét, amikor javaslatot tesz egy nagyszabású magyar idegenforgalmi propaganda érdekében. „Magyarország nem fekszik az utazások vándormadarainak útvonalában. Angliában fészkelnek ezek az aranyfácánok. Előbb Parisba szállnak és június végéig maradnak, onnan a szép Rajnához, majd Svájcba. Októberben átrepülnek az Alpokat, a karnevált Velencében, a böjti heteket Firenzében, a húsvétot Rómában töltik. A tavasz Nápolyban éri őket. A legtöbben innen hazautaznak, míg a merészebbek Egyiptomot, Görögországot és Konstantinápolyt keresik fel.” Miután Magyarország az utóbbi országok és Bécs között fekszik, a szerző felveti a gondolatot — hogy az utasok egy része számára kényelmessé kell tenni Magyarország meglátogatását. Bár nincsenek művészeti csodáink, de vannak történelmi nevezetességű helyeink, bányavárosaink, hegyeink, Balatonunk, Salvator Rosa képeire emlékeztető Aldunánk, háromszáz fürdők, vadászterületeink, jó boraink, lóversenyeink. Mi tartja tehát vissza a külföldieket? Megmondja:

„Míg a többi kormányok tárt kapukkal várják az idegeneket, addig nálunk kimondott rendészeti elv a külföldieknek lehető távoltartása. Kínai módra őriz-

⁴⁸ Umrisse einer möglichen Reform in Ungarn im Geiste eines juste milieu, von ... A. London, 1833. 62. és kk. o.

A régi postakocsi (Conrad Gyula fameiszete után)

zük határainkat, egyedül Bécs a szabad kikötő, ahol az idegen otthagynak pénzt. Hogy mit akarnak ezzel tulajdonképpen, azt nem könnyű kitalálni, talán a demagóg elveknek elterjesztésétől félnek. Főösleges aggodalom! Egyetlen országban sem tudnak demagógok oly keveset végezni, mint nálunk. Ennélfogva mindenekelőtt kívánatos volna, hogy az útlevelek megadásánál ne legyünk olyan tartózkodóak.”

Meglepő ennek a névtelen honfitársunknak európaias gondolkodása. Száz évvel ezelőtt észrevette, hogy az idegenforgalom szempontjából legfontosabb az angol közönség idevonzása és az útlevel, illetőleg vízumpolitika enyhítése. Száz évvel később — ez már nem tartozik a tulajdonképeni témához — sajnálattal kell megállapítani, hogy idegenforgalmi politikánk csak most gondol londoni kirendeltség felállítására, az „arany fácánok” vízumentessége csak 1934 áprilisában vált jámbor óhajból tényé — még pedig próbaidőre, átmenetileg.

V.

A POLGÁRI UTAZÁSOK KORA

(1850—1914)

Az arisztokrata és írástudó utasok laza rajvonalai a 19. század közepe felé tömör és széles fronttá kezdenek duzzadni. Az új utastömegeket a kifejlődő kapitalizmus meggazdagodó polgársága adja. Az előző korok kisvárosi kalmár-kézművesrétege igénytelen, elegancia nélküli, helyéből ki nem mozduló életet élt, amely sem a kéjutazást, sem a nyaralást nem ismerte. Hivatása nem tette szükségessé a hosszú tanulmányutat. A kereskedőnek vásárlátogatásai, az iparosnak legénykori vándorútja adta meg a szükséges külföldi tapasztalatokat. Értelme nem szomjazta az emberi kultúra tűzhelyeinek megismerését. Alárendelt társadalmi helyzetében mit kereshetett volna Paris és Bécs, Róma és Firenze elegáns köreiben, a világ akkori kúrszalonjaiban? A seigneur-iális életfelfogással homlok-egyenest ellenkező polgári erényei a költséges utazási szenvedélyt akkor is legyőzték, ha anyagilag módjában is állott volna pénzét külföldön elkölteni.

A 19. század gazdasági változásai a régi polgárság nagyrészét bourgeois-vá telték. Az jíjjgyagyonok gyökeresen átforrnálják az életformát is. Az új gaz-

dagok igyekeznek levetni a nyárspolgári szokásokat és átvenni a születési és szellemi arisztokrácia életmódját. Elsősorban az *utánzás* az a lelki jelenség, amely kimozdítja otthonából a vagyonos kereskedőt, a gyárost, a pénzembert és a polgári értelmiséget. Az utánzás példáit nemcsak a felsőbb társadalmi osztályok adják, hanem a század egyik szellemi divatja, az *anglománia* is nagymértékben közrehat. Amint az angol parlamentarizmus, az angol nagyipar, az angol férfidivat példát kezd adni a kontinensnek, az angol globetrotter is az utánzás tárgya lesz.

A polgárság utazási motívumai már mások, mint a 18. század és a romantikus kor utasaié. A több jívif tartó Grand Tourra, mégha meg is volna rá a pénze, de nincs meg a hozzávaló ideje. A közlekedés gyorsulása viszont lehetővé teszi, hogy évenként akár többször is külföldön töltsön néhány hetet. Erős gyakorlati érzéke mellett a széplelkek hosszas érdeknélküli, intellektuális beállítottságú útiprogramja helyett üdülési, pihenési, szórakozási, vagy konkrét tanulmányi célok szerint választja ki útvonalait, de áhítattal zárandozik az olvasmányjaiból ismert klasszikus és romantikus emlékekhez is, ha történetesen útba ejti őket.

Az utazási kedv új rugói közül igen erősen kezd működni *a vágy a természet után*. A művészet és az irodalom — amint előbb láttuk — a század közepén a természetközelség felé halad. Vers, regény és kép láttatja meg a közönséggel a természet szépségeit. A klasszicizmus elleni forradalom új értéket: az emberen kívüli természet szépségét deklarálja,

A természethez való megtérés azonban nem csu-

pán egy új esztétikai felfogás következménye. A kapitalizmus fejlődésével járó népességszaporulat példátlanul felduzzasztja a nagyvárosokat. Európa urbanizálódik. A sűrű lakosságú, a mainál sokkal hiányosabb higiéniájú, a gyárak kémény erdejének füstjétől terhes levegőjű városok szenvedélyes vágyat ébresztenek a természet iránt. A földbirtokos arisztokraták, akik idejük nagyrésztét szabad levegőn töltötték, akik kastélyukból indultak el külföldi útjaikra, nem áhítozhattak annyira a szabad természetet, mint a modern gazdasági élet hajszájában a négy fal közé bezárt nagyvárosi emberek. A természet iránti felfokozott érzék nemcsak új lendítő erőt kapcsol az emberekben élő utazási vágyba, hanem az utazásoknak új medrét is kiássa. Az utasok hömpölygő áradatának új ágai nem annyira az eddigi irányok, hanem új célpontok felé törnek, így a hegyvidékek, elsősorban Svájc és az új tengeri fürdők felé.

Az utazási vágy további motívuma az utánczás és a természetszomjúság mellett a *játék* ösztöne. Nemcsak a játék mint pihenés, nemcsak mint az energia-feleslegek levezetője. Mintha Schiller szép mondását igazolná be az utazó ember vágya: „csak akkor tökéletes az ember, ha játszik”. Az utazás szenvedélyében megtaláljuk a játék összes elemeit, a kockázat merészségét, a magunk kereste akadályok leküzdésére irányuló vágyát és a vonzódást az ismeretlen felé. „A hegymászó — mondja Th. Wundt — nem arra vágyik, hogy a természet barátságos legyen hozzá. Meg akar vele mérkőzni. Keresi a küzdelmet, amely összes képességeit próbára teszi. A kaland sokkal csábítóbb, mint a

hegy nyugodt szemlélete.”¹ További szempont a játék,

mint kikapcsolódás a mindennapi életből és a játék, mint kárpótlás a való élet hiányaiért. A polgár igazán csak az idegenben érezheti magát felszabadultnak. Hivatásbeli, családi, társadalmi megkötöttségei hazájában megváltozhatatlanul szabják meg helyzetét. Csak külföldön tudja magát szabaddá tenni társadalmi helyzete koordináta-rendszerétől. Hogy még egy geometriai hasonlatot használjunk: otthon egy zárt, elliptikus pályán mozog, amelynek két gyújtópontja a társadalmi és vagyoni helyzete. Idegenben egy végtelen parabolikus íven haladhat. A külföldi nagyváros, vagy üdülőhely az a semleges tér, ahol leoldhatja magáról mindazokat a kötelékeket, amelyek otthonában leláncolják. Hendikep nélkül — csupán útikasszájának adottságaitól befolyásolva, énjének maximális képességeit fejtheti ki és szinte sportszerű módon vizsgálhatja tulajdonságainak mértékét. Mindegy, hogy ez a feladat egy meredek hegycsúcs megmászásából áll, vagy pedig egy ismeretlen társaságban való átmeneti érvényesülésből. A polgár úgy érzi, hogy a társadalom hierarchiájában nem foglalhatja el az őt megillető helyet, hogy a rang és a születés társadalmi értékítéletei otthonában alacsonyabb fokra szorítják vissza. A gátlásoktól megszabadulva, idegen környezetben ezzel a játékkal öntudatát a lehető legmagasabb fokig emeli. A „nemo propheta” mondás igazsága más fogalmazásban így hangzik: külföldön mindenki többet mutat. Sokan megfigyelhették, hogy a gyermek fürdőhelyeken idegen játszótársakkal

¹ Groos: Spiele der Menschen. Jena, 1899. 108. o.

szemben milyen, mohón igyekszik kielégíteni közlékenységi, dicsekvési, érvényesülési, esetleg parancsolást'. ösztöneit, amelyeket iskolatársainak, állandó barátainak cenzúrája nem enged kifejlődni. A felnőtt, aki gyermekkorából ismeri ennek a játéknak varázsát, gyermek lesz újra Európa játszóterén, amelyen a társadalmi elkülönülés formái átmenetileg engednek merevségükből. Ez a magatartás a végsőkéig kifejlődve már a szélhámosságot is súrolhatja, de az az érvényesülési többlet, ami az utazás velejárója, végeredményben egyik nagyon emberi rugója a polgár utazási vágyának. A polgár az úton éli ki magát.

Ebből a szempontból megérthető, miért utazott sokat a német és az angol, ezzel szemben miért keveset a francia polgár. Az előbbinek a császári Németország kasztrendszerében átélt alacsonyabbrendűségi érzését ellensúlyozza a hotel-hallokban kapott nagyobb megbecsülés, az angol üzletember pedig a kontinens társaságaiban jut el egy átmeneti rangemelésig. Ugyanígy az amerikaiak. Európa nem kutatja, melyik hajóval vándoroltak be az illető ősei, mint azt a felsőbb amerikai négyszázak klubjai teszik. Az az Európa, amely saját arrivé-it legalább egy generáción át várakoztatja meg a társadalmi érvényesülés előszobáiban, azonnal befogadja a luxushotelekbe nagy hitellel érkező amerikaiakat. Sőt a hatvanas években Parist járt amerikaiakra megszegényítő volt, ha nem sikerült meghívást kapni III. Napoleon udvarához.² Ezzel szemben a francia kispolgárra, a

² Guide de Paris: i. h. 1068. o.

harmadik köztársaság uralkodó osztályára, az ő társadalmi „Je m'en fout-tizmusa” mellett, ez a játék nem hat különösebb erővel. Míg a többi nemzetbeliek azért utaznak külföldre, hogy önmagukat megtalálják, addig a francia polgár az utazás vágyát a lelki egyensúly hiányának érzi.³

*

Itália mindig elpusztíthatatlan vonzóerőt gyakorolt az északi népekre, különösen a németekre. Ez volt az a csodaország, amelynek kincseire vágytak a germán népvándorlás hordái, amelynek varázsa csábította az Észak festőit és íróit. „Oh, wie wird mich noch der Sunnen frieren, hie bin ich ein Herr, doheim ein Schmarotzer” — sóhajtott fel Dürer Veleceben.⁴ Rómába menni, ez volt a német humanista műveltségű ember „Wunschtraum”-ja és a német kulturideál parancsa. Ez az *Italiensehnsucht* szinte a német lélek egyik alapvető sajátossága.

O, wie fühl' ich in Rom mich so froh! gedenk ich der Zeiten,
Da mich ein graulicher Tag hinten im Norden umfing,

Nun umleuchtet der Glanz des helleren Äthers die Stirne;
Phoebus ruft, der Gott, Formen und Farbeiv hervor.⁵

Csakhogy a goethei Itália-látás túlságosan klaszszikus volt ahhoz, hogy a 19. század első felének romanticizmus felé hajló közönségét nagyobb tömeg-

³ Sieburg: Dieu est-il français? Paris, 1930. 119. o.

⁴ Waetzold: i. h. 6. o.

⁵ Goethe: Römische Elegien. VII.

ben megmozdítsa. Goethe csak néhány órát tölt Firenzében és egy pillantásra sem méltatja Assisiban Szent Ferenc templomát. Velence pedig: Hier ist Venedig; du kennst nun auch den Pfuhl und den Frosch. (25. Venet. Epigramme.) A goethei szemléletben hiányt fedezett fel a klasszicizmustól már elfordult 19. század. *Goethe adós maradt egy aspektussal: a középkori Olaszországnak tolmácsolásával.*

Itália kapujának ezt a hiányzó kulcsát a romantikus iskolából kikerült két ember adja a középeurópai művelt osztályok kezébe: *Burckhardt és Gregor ovius*. Mindkettő ugyanegy évben, 1852-ben kerül Olaszországba. A Cicerone és a Wanderjahre lesznek a 19. század második felében Itáliába utazó német zarándokok vademecumjai. Mint Bonaparte a lombardiai városok kincseinek felcsillantásával önt erőt fáradt katonáiba, Burckhardt úgy mutat rá Olaszországra, mint az európai szellem kincsestárára. Ahhoz, a nemzedékhez szól, amely attól fél, hogy az európai kulturértékek helyébe az anyagi civilizáció lép, a tiszta humánium az imperialista nacionalizmusba torkollik, a szellemi értékeket az anyagi értékek szorítják ki. Nyomasztó érzései elől, mint narkotikumba, Olaszországba, az örök szépbe, az örök jelenbe menekül Burckhardt: „Rückwärts gewandt zur heiteren Vertretung des Geistes in einer Zeit, die sonst gänzlich dem Stoff anheimfallen könnte”.⁶ Amikor a renaissance kultúrájáról ír, amikor nemzedékek Ciceronéjává csap fel, nem a szaktudósokhoz, hanem a

⁶ Rehm: Jacob Burckhardt. Leipzig, 1930, 9. o.

művelt osztályokhoz fordul, amelyeknek kultúrtulajdonait olyan nagy mértékben veszélyezteti a politikai és szociális fejlődéssel járó kényszernivellálás, azokhoz a művelt emberekhez, a dilettánsokhoz szól, akikkel szemben a csak szaktudós az antik, értelemben barbárnak mondható. Burckhardt mellett Gregorovius volt Olaszország esztétikai élvezésének másik nagy útmutatója. Ő már tisztán romantikus, ő fedezi fel igazában a középkori Olaszországot. Ő láttatja meg Itáliát a régiségek és az „archcologisches Wust” nélkül és megmutatja, milyen öröm a szépnek és a természetnek élni.

A Mignon dalához ők írták a prózát. És táskájában ezzel a két útikönyvvel kelt át az Alpokon az elmúlt félszázad német értelmisége. Az út, amit megtettek, jó citátumokkal volt kikövezve.

Az utazás mind erősebbé váló hatóerőivel szemben lassító tényezőként lépnek fel egyes társadalmi szokások és hagyományok. A nyaralás, a tengerifürdők, a hegyitúrák, a télisportok még távolról sem voltak annyira divatosak, mint ma. „A második császárság korabeli Franciaországban csak a gazdagok és a „désœuvré”-k utaztak el rövid időre. A francia tengeri fürdők közül csak Biarritz, Dieppe, Trouville és Étretat, a gyógyhelyek közül pedig csupán Vichy, Plombières, Luxeuil és Bourbonne szerepeltek a nyári programokban. Az auvergnei hegyeket akkor kezdték felfedezni. Svájcot — a szentimentális utazásokon kívül — unalmasnak mondták és a kényelem sem volt meg mindenütt. A snobizmus szempontjából három fürdőhely vezetett. Mind a három

német volt: Wiesbaden, Homburg és Baden-Baden. Ez utóbbit nyári kis Parisnak mondták, változatos szórakozásaival és játéktermével. Baden-Baden környéke egy vígopera kulisszáihoz hasonló természet képét adta, éppen csak annyit, hogy a javíthatatlan városi emberek ne vaduljanak meg a tájtól, nem többet, mint amennyi — Musset szavaival szólva — „a vidék látszatát adja.”⁷

A monte-carlói kaszinót 1858-ban alapítják, a megnyitó ünnepre Nizzába hintók hozzák a vendégeket. Csak 1860-ban létesül a Nizza—monte-carlói gőzhajó-összeköttetés. A hatvanas években a monacói herceg ingyen-telket ígért mindenkinek, aki a pusztá helyeken villát akar építeni. Senki sem fogadta el.⁸

A *gyógyfürdő-kultusz* a század közepén még mindig csak szűk körre szorítkozik. Karlsbad tornyáról haronaszó fogadta az érkező fürdő vendéget. Ezt a szokást csak 1851-ben hagyták el.⁹ Még 1860-ban is csak alig érte el Karlsbad látogatottsága a 16. és 17. századbelinek valamivel több mint kétszeresét. Társadalmi tekintetben pedig még egy propaganda-irat is kénytelen volt bevallani, hogy ez a világfürdő nem bírja ki az összehasonlítást a közép-németországi fürdőkkel.¹⁰

A mai *tengeri fürdőknek* még egy kis töredéke sem ismeretes ennek a korszaknak elején. A Lidóról

⁷ Fleury: La société du second Empire, é. n. III. k. 433—4. o.

⁸ Monaco et Montecarlo (stencil).

⁹ Mannl: Karlsbad, i860. 9. o.

¹⁰ Mannl. i. h. 266. o.

például így ír Taine 1864-ben: „Egy lélek sincs ezen a hosszú homokszalagon . . . Semmi emberi zaj . . . Járunk a csendben és lassanként körülvesz bennünket a természet monotóniája.”¹¹ Így festett Velence csodálatos fővénypartja hetven évvel ezelőtt. A Balaton körül 1880 körül még csak egyetlen helyet látogattak: Balatonfüredet. A somogyi part teljesen elhagyatott és sivár volt. Balatonfüreden azonban élénk és elegáns fürdőélet zajlott — Tissot tanúsága szerint is.

A hegyi túrák szokása lassan terjed. Macaulay még nagyon megérti a hegyek iránti idegenkedést: a kényelemnek és biztonságnak több köze van a szép-érzékhez, mint az emberek romantikus diszpozíciónak.¹² A svájci Alpenklub csak 1863-ban alakul meg, hat évvel később, mint a londoni Alpine Club¹³ és tizenhét év telik el az angol alpesi club megalakulása után az osztrák és a német Alpenverein keletkezéséig.¹⁴ Az ember és a hegy viszonyára magyar szempontból is nagyon érdekes, amit *Lord Bryce* (a revízió mellett síkra szálló angol felsőházi tagok egyike) írt ifjúkori, 1878. évi *tátrai* utazásairól.¹⁵ „Tátrafüred az egyedüli turisztikai központ a szépségnek ebben az országában. A telep 12—14 házból áll és 4—500 vendéget **tud** befogadni. Ha az ember elindul a vendégfogadótól, öt perc múlva madarakon kívül más élő-

¹¹ Taine: Voyage en Italie. II. k. 308. o.

¹² Leslie Stephen: i. h. 11. o.

¹³ Milliet: i. h. 17. o.

¹⁴ Stradner: Der Fremdenverkehr. Graz, 1905. 30. o.

¹⁵ Bryce: Mémoires of Travel. London, 1923. 99. és kk. o.

lényt nem lát”. A magyar fürdővendégek kávéházi üldögéléséről, szenvedélyes politizálásairól és a cigányzenéről az előkelő angol vendég többször tesz említést, annál kevesebbet a hegyi túráikról. Lord Brycc megemlíti a Magyar Kárpát Egyesület létezését is, amelynek „tagjai közül sokan sohasem másztak meg egy hegycsúcsot sem és nincs is szándékukban ez a veszedelmes, nyaktörő vállalkozás. Nagyon kevesen vannak közöttük hegyászok, némelyek csak a jó levegőért tesznek mérsékelt sétákat, a többi tag pedig hazafiasán szimpatizál az egyesület céljaival. A Iomnici csúcsot évente 15—20 ember mássza meg, van azonban olyan év is, amikor egy sem. A gerlachfalvi csúcson pedig talán még senki sem volt”.¹⁶

A menedékházak száma az osztrák Alpokban 1870-ben még csak tízet tett, a század végéig azonban már 530-ra növekedett. A svájci hegyivezetők csak 1856-ban alapították első egyesületüket.¹⁷ Ezek az adatok arra mutatnak, hogy nemcsak nálunk, hanem a nyugaton is milyen későn ébredszik a turisztika sportja.

A magaslati helyek mai rentabilitási alapja, a télisport, amely kétszeresére emeli a hegyi szállodák üzemi idejét, csak későn fejlődik ki. Davosban 1883-ban még csak háromféle télisportot űztek: *die drei S Sport: Schlitten, Skating, Schneeballschlacht*.¹⁸ Tehát csak a szánkázás (még pedig lófogatú nagy

¹⁶ Bryce: i. h. 116. o.

¹⁷ Stradner: i. h. 32. és 58. o.

¹⁸ Neue Züricher Zeitung, 1933 dec. 15

szánkókkal), korcsolyázás és hólabdázás volt divatos, csupa olyan téli szórakozás, amiért nem szükséges a hegyekbe menni. A sí a 70-es évek végén még Oslóban is újdonság volt, ahova akkor került Telemarkenből.

Az utazási vágy lassító tényezői között ott van végül az emberek kényelemszeretete is. Még a század végéig a hegyi túrákat leginkább öszvérek hátán, vagy hordszékeken tették meg. Nem a sport, hanem a kilátás élvezése volt a cél. „Aç utazás veszedelmes dolog. Az ember kiteszi magát a fáradalmaknak, nélkülözéseknek, kellemetlenségeknek, veszélyeknek. Le kell mondania megszokott kényelméről, el kell hagynia övét.” így ír az a francia, aki egyike volt a legtöbbet utazó íróknak: Théophile Gautier.¹⁹

A 19. század utolsó évtizedeiben úgy a gyógyfürdők, mint a tengeri fürdők látogatása, a turisztika és a téli sport üzése általánossá vált. A fenti adatokkal csak azt bizonyítjuk, hogy még mindegyiken rajta volt az újdonság varázsa. Az idegenforgalom megnövekedése nem csupán a polgárság vagyonosodásának és a közlekedés javulásának következménye volt, hanem a természethez való viszony és a társadalmi szokások változásának velejárója.

*

„A 19. századbeli angol történet két részre oszlik, a vasút előtti és a vasúti korszakra. Az első vasút fontosabb határkö Anglia életében, mint a reformá-

¹⁹ Gautier: Constantinople. Paris, 1853. 5. o.

ció, vagy a renaissance”.²⁰ Az utazások történetében természetesen még jelentősebb az első vasutak elindulásának ideje.

De melyik ez az időpont? Nincs éles elválasztóvonal a diligence és a vasutak korszaka között! 1825-ben indult el az első vonat, de a mai nemzetközi idegenforgalom sínhálózata csak 60 év múlva mondható úgy-ahogy teljesnek. *A vasút első propagálói nem is gondoltak a vasutakra, mint a „kémjutasok” alkalmatosságaira.* Friedrich List kötetre rúgó vasútpolitikai agitációs irataiban nyoma sincs annak a szereposztásnak, ami évtizedekkel később a vasutaknak jutott. „Egy brüsszeli barátom — írja 1837-ben — aki járt Angliában és Amerikában is, arra figyelmeztetett, hogy az angolok és amerikaiak nem ismerik a sétautazást a vasúton. A gazdagabbak az ilyen szórakozásokra hintóikat használják fel, a többiek pedig csak üzleteikre és az idő értékére gondolnak. Amellett a bigott angolok vasárnap egyáltalában nem utaznak.”²¹ Amikor pedig List a német vasúti rendszerről írt hatalmas munkájában (1841) a vasutak hasznát fejtegeti, a gazdasági, hadászati, nemzeti és kulturális jelentőségen kívül csak a következő két hatását emeli ki: „mint közegészségügyi intézmény megsemmisíti a távolságot a beteg és a gyógyeszköz között, mint a kedélyes élet közvetítője összeköti a barátot a baráttal, a rokont a rokonnal”.²²

²⁰ Ritchie: The transition from Aristocracy. New York-London, 1928. 242. o.

²¹ Friedrich List, Werke. Berlin, 1929. III. k. 273. o.

²² U. o. 348. o.

Az idegenforgalomhoz tulajdonképpen csak az előbbi feladatnak van köze, korlátozott mértékben, mert csak a gyógykezelés céljából való utazást említi fel. Ez minden. A kedvtelésből való tömeges utazás számításba vételére tehát még nem gondolhattak a vasútépítés úttörői.

Az európai vasútépítés történetén erősen meglátszik a nemzetközi turistaforgalom késői megindulása. Az első svájci vasút 1844-ben épül meg, nem egész 2 kilométer hosszúságban, amikor Európa többi országaiban már 8000 kilométeres sín páron futnak a vonatok. 1855-ben még csak 210 kilométer vasútja van ennek a mai idegenforgalmi gócpontnak, jóval kevesebb, mint ugyanakkor Magyarországnak. A berni kanton tanácsa még az 50-es években attól félt, hogy a vasutak véget vetnek a kis országok függetlenségének.²³ Nem előbb, mint 1864-ben kap Luzern sínösszeköttetést Zürichel és csak 1872-ben vezetődik fel a bodeni tótól a genfi tóig vezető vasút terve.

Csak ha filmen pergetnők le évenkénti egymásutátságban Európa vasúti térképeit, akkor látnók, milyen lassan kúsznak előre a vonalak, különösen a mai nagy nemzetközi vasutak helyén. Már harmincévesnél idősebb a vasút (1857), amikor az első vonat megáll a Semmering-hágón. 1867-ben készül el a Brenner vasút. Mindkettő stratégiai okokból épült, nem pedig az Olaszországba utazók kényelmére. Milyen nehézkes lehetett a vasutak első negyedszázá-

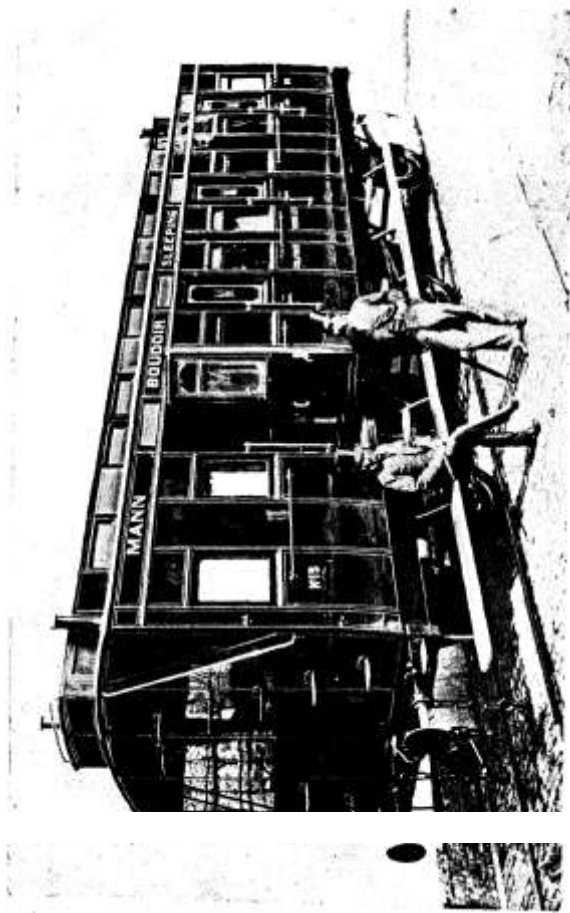
²³ Van der Borcht: Das Verkehrswesen. Leipzig, 1894. 53. o.

dában egy hosszabb utazás programjának összeállítására, amikor Németországban csak 1856-ban engedték az idegen vasutak menetrendjének kifüggesztését és csak 1863-ban jelenik meg az első menetrendkönyv! Már 1871-et írnak, amikor az első alagút áttöri a Franciaországot és Olaszországot elválasztó hegyláncot a Mont Cénisnél. Így jön létre a Paris—Milanói összeköttetés, Turinon keresztül. Az új vonal következtében az angolok nem utaznak többé a Brenneren át és a Nemzetközi Hálókocsi Társaság elődje, amely már koncessziót kapott a Müncheni—Brenner—Veronai hálókocsi összeköttetés létesítésére, sőt meg is rendelte a kocsikat, helyesebbnek vélte, hogy meg se kezdje a hálókocsi járatását.²⁴ Tehát még a 70-es évek elején sem lehetett angolok nélkül nemzetközi utastömegekre számítani, még olyan úton sem, amely a legrövidebb út Németország és Olaszország között. Csak 1882-ben nyílik meg a Gotthard-vasút, a legrégebbi sínösszeköttetés Svájc és Olaszország között és 1884-ben halad át az első vonat az Arlbergen. Az olasz vasúti hálózat gerincdarabja, a Bologna—Firenze—Római vonal pedig csak 1874-ben készült el. A Jungfrau-vasút építését 1893-ban azzal az érveléssel utasítja el a svájci szövetség tanácsa, hogy a mozdonyfüst bekormozza a havat.²⁵

„Nagyon lassú ütemű volt tehát az idegenforgalom vasút általi forradalmasítása, aminthogy lassan

²⁴ Cinquantenaire de la Compagnie Internationale des Waggon-Lits 1876–1926. 8. o.

²⁵ Neue Züricher Zeitung, 1934. április 13.

A legrégebbi halókocsi (1873)

növekedett a polgári elem, amely a 19. század utolsó évtizedeiben tömegjelenséggé teszi a kedvtelésből való utazásokat. Még 1894-ben is komoly szemrehányás éri a vasutat, hogy az efféle utazások megkönnyítésével a luxust fokozza. Ezzel a váddal szemben egy olyan komoly tudósnak is, mint van der Borght-nak,²⁰ azzal kell védekezni, hogy a tulajdonképeni kényutazások száma nagyon csekély. Ha az új utazási eszköz fokozta is egyes esetekben az 'élvezetvágyat, ez mégsem tekinthető általános jelenségnek. A múlt század végén a nem szükséges utazás fokozása olyan vádként hangozhatott el, amellyel szemben védekezni kényszerült a közlekedési szakember.

Az utazási vágy növekedése a 19. század másik felében következménye volt az *utazás kommercializálásának* is. A vasút csak a technikai lehetőséget adta a polgárság idegenforgalmához. Hogy a vasút a kedvtelésből való tömeges utazás eszköze legyen, ahhoz egy hasonló intézményre volt szükség, mint amilyen az áruszállításban a expedíció. Amint az árú útja valóságos Odysseia a vasúton, kikötőkön, vámhivatalokon és hajókon keresztül és ezt a viszontagságos utat egyszerűsíti a szállítmányozó cégek munkája: a nagyobb tömegű polgári utazások is csak úgy válhattak gyakoribbakká, hogy az utat zökkenés nélkülivé és — ami kispolgári utazások szempontjából fontos — kiszámíthatóvá tették azt úgy időben, mint pénzben: vasúton, hajón mint a szállodákon és a pénz-

²⁶i. h. 51. o.

váltó üzleteken keresztül. Nem véletlen találkozása a tényeknek, hogy a legnagyobb amerikai utazási iroda, az American Express csomagszállítási üzletből fejlődött ki.

1841 júliusában az angol antialkoholisták kongresszust tartottak Loughborough-ban. Egyik tagjuknak, az idősebb Thomas Cook-nak az a gondolat jutott eszébe, hogy társainak utazását megszervezze. Hamar létrejött a megállapodás a Midland Railway és Cook között. Ötszázhetven antialkoholista tette meg ezt a 40 kilométeres történelmi utat fejenként 1 shillingért. Ezek voltak a társasutazások pionírjai.

Ez a sikerült kezdeményezés Thomas Cook-ot arra indította, hogy újabb utazásokat rendezzen. Cook turistái meglátogatják a főúri kastélyokat, 5000 utast visz egy nyáron Skóciába.²⁷ Az 1851-i londoni világkiállításra az ő rendezése mellett 165.000 vidéki angol érkezett. Tizenhárom éven át Cook csak passzióból szervezte az utazásokat és tovább üzte nyomdász mesterségét. Csak az 1855-i párisi világkiállításra rendezett először üzleti alapon társasutazásokat, amelyeknek sikere arra indította, hogy most már az európai kontinensre is kiterjessze „Circular Tour”-jait. Az első út Brüsszelen át a Rajnához és onnan Parisba vezetett. Az 1867-i párisi kiállításra Cook 36 shillingért oda-vissza szállítja a londoni utasokat és ebben a négynapos párisi tartózkodás összes költségei benne voltak. Ez volt az előfutárja a

²⁷ Fraser Rae: i. h. 45. és kk. o.

mai olcsó utazásoknak. A fiatal Cook vezetésével érkezik 1871-ben Parisba W első amerikai utascsoport, a szabadkőművesek 65 tagú társasága, mint a későbbi amerikai utasáradat első kis hulláma. Olyan nagy esemény volt ez akkor az Egyesült Államokban, hogy az európai útra induló merész kis csoportot 150 társuk kísérte Pittsburghtól New-Yorkig. Az utazásnál azonban sók kellemetlenséget okozott a porosz—francia háború után életbeléptetett francia vízumrendszer, Cook erre Jules Ferry-hez, a francia miniszterhez fordult és elmondotta, hogy a francia útlevélpolitika pénzügyileg árt a francia vasutaknak és a francia veszteség német nyereség, mert sok utas inkább elkerüli Franciaországot és Németországon át utazik. Az érvelés sikeres volt és a vexatorikus rendszabályt enyhítették, majd rövidezen eltörölték. Hatvan évvel később kevesebb sikere lett volna Cooknak. De a következő évek amerikai rendezései már nem sikerültek. Az európai utazás vágya még nem ébredt fel az amerikaiakban.

A társasutazásokat azonban erősen korlátozta a 19. század emberének erős individuális érzéke. Cook tehát azon törte a fejét, hogy az egyéni utasoknak is nyújthassa a tömeges utazásoknál rendelkezésére álló előnyöket. Így alakult ki a „Coupon System”, amely végül az „International Travel Tickets” rendszerévé fejlődött ki. Ez a szelvényrendszer nyitotta meg tulajdonképpen Európát az angol polgári utasok előtt. Az előző másfél század arisztokrata utazásainak az volt ugyanis a következménye, hogy az angol utasokat mindenütt ki-

zsákmányolták. Az volt a vendéglősök felfogása, hogy az angol utas bármilyen árat meg tud fizetni. A polgári utasok számára Cook oldotta meg a problémát, olyképen, hogy a külföldi szállodásokkal megállapodásokat kötött, akik a Cook szelvényeket fizetés gyanánt elfogadták az előre meghatározott értékben.²⁸

A másik nagy utazási vállalat, az *American Express*, amely mint csomagszállító vállalat, Albany és Buffalo között 1841-ben, a Cook cég alakulásával egy időben keletkezett, csak 1891-ben terjesztette ki működését Európára. Ekkori létesítette a Travellers Cheques rendszerét, amellyel olyan tömegeket mozditott meg, hogy 1895-ben már megnyithatta az első európai irodáját Parisban, amit rövidesen a londoni fiók felállítása követett.²⁹ Mindenesetre érdekes az *American Express* európai megtelepedésének aránylag késői dátuma.

Az európai vasúthálózat kiépülése csakhamar maga után vonta az amerikai hálókocsi intézmény átvételét. Az első vállalat a „Mann's Railway Sleeping Carriage” 1870-ben alakul meg, azonban a porosz—francia háború kitörése megakasztotta a működését. Ebből alakult ki 1876-ban a *Nemzetközi Hálókocsi Társaság* 58 kocsival. Bármily kényelemfokozást is jelentett az utazásban a hálókocsi, az utazási kedv

²⁸ A Thos. Cook & Son londoni igazgatóságának szíves levélbeli adatai, valamint Fraser Rae idézett könyve alapján.

²⁹ A levélbeli adatokat az *American Express Company* new-yorki igazgatóságának köszönöm.

lassú kibontakozására rendkívül jellemző az a tény, hogy kezdetben csak minden második hálókocsira jutott egy utas.³⁰ Később aztán, az utazások élénkülésével, a forgalom meghatványozódott. A háló- és étkezőkocsik forgalma az 1886. évi 43.368-ról 1910-ig 292.633 kocsinapra növekedett, tehát meghétszereződött, a társaság bevételei pedig az 1876. évi félmillió aranyfrankról közel 30 millió frankra szaporodtak, tehát meghatvanszorozódtak.³¹ Az első luxusvonat az 1883-ban megindított Orient Express volt, amely inkább a nagy távolságot időben megrövidítő öszeköttetés, mint a tulajdonképeni idegenforgalom eszköze. A következő évben indult el a Grand Tour útvonalán a Calais—Nice—Rome express, oly nagy sikerrel, hogy a Paris—Nizza közötti járatot háromszor hetenként kellett indítani. A nemzetközi idegenforgalom irányaira jellemző, hogy az első express Svájcot csak 1906-iban, a Simplon alagút megépítése után érinti. A közvetlenül svájci forgalmat szolgáló luxus vonatokat (Edelweiss, Oberland-Engadin, Rheingold) csak a háború utáni időben létesítik.

Milyen ütemben szaporodott az utasok száma ebben a korszakban? Sajnos, erre a kérdésre statisztikák hiányában nem tudunk válaszolni. A világháború előtti korszakban rendszeres idegenforgalmi statisztikai felvételekről alig lehet szó. Hogy meny-

³⁰ Cinquentaire de la Compagnie Internationale des Waggons Lits, 1926. 13. o.

³¹ U. o. 21. és 22. o.

nyire nem, arra nézve elég beszédes a következő két szám: az 1901. évi olaszországi adat szerint egész Itália idegenforgalma 61.606 utas,³² vagyis kevesebb volna, mint Budapesté! Svájcra és Franciaországról pedig egyáltalában nincs adatunk. Az amerikai turistákról pedig mindössze annyi, hogy az 1867. évi párisi világkiállításra több tízezer yankee érkezett — a párisi Grand Hotelben mindig tíz amerikai jutott egy angolra.³³ A 20. század elején százhuszonötezer amerikai³⁴ jött Európába. Az adatok hiányosságáért nem kárpótolhatnak bennünket az ausztria-magyarországi és bajorországi aránylag pontos felvételek. Már csak azért sem, mert ezek a statisztikák csupán a háború előtti egy-két évtizedet ölelik fel és így nem érzékeltethetik, hogy a vasúti korszaknak kezdete óta milyen fellendülés mutatkozik az utazási forgalomban.

Azonban mégis van egy igen jellemző adatunk az utazási kedv kifejlődésére, amit bátran elfogadhatunk pars pro toto gyanánt. Luzernben, a svájci turisztikának ezen a főelosztóhelyén a 18. század végén 40 vendégfogadó volt. 1860-ban ez a szám 94-re növekedett és 873 vendégágyat jelentett. A szállodák száma 1900-ban 78-ra csökkent, azonban az elszállásolható utasok száma 5100-ra szaporodott,³⁵

³² Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 1911. 491. o.

³³ Paris Guide: i. h. 1066. o.

³⁴ Stradner: i. h. 16. o.

³⁵ Stradner: i. h. 14. o.

vagyis Luzern idegenforgalma a század második felében majdnem meghatszorozódott. Talán nem tévedünk, hogyha az egész vonalon az ötszörösére teszszük a századvégi idegenforgalmat az ötven évvel azelőttihez képest. A megrendezett utazások számának növekedésére jellemző adat, hogy a Cook cég személyzete 1865-ben mindössze a két főnökből, két tisztviselőből és egy küldöncből állott, míg 1890-ben már 1714 fizetett alkalmazottja volt.³⁶

Az idegenforgalom pénzbeli értékére nézve már bőségesebbek az adatok. Az osztrák pénzügyminisztérium az 1893—1902. évek átlagában 47 millió koronára becsülte Ausztria aktív idegenforgalmának értékét, ami egy millióval több, mint a monarchia fizetési mérlegének aktív egyenlege. Az idegenforgalom nélkül Ausztria-Magyarország fizetési mérlege passzív lett volna. Felmer Frigyes 1908-ban 9.8 millió koronára becsülte Magyarország aktív idegenforgalmának hozamát és ugyanannyira azt az összeget, amit a magyarok külföldön költöttek el.³⁷

Svájc túrizmusának hasznát 1880-ban Dehm 120 millió frankra, a 19. század elején különböző számítások 100—160 millióra becsülik. Bodio 1897-ben 300 millió aranylírára értékeli azt az összeget, amit a külföldiek Olaszországba visznek.³⁸ Az amerikai turisták európai költségeit 1868-ban 25 millió

³⁶ Fraser Rae: i. h. 14. o.

³⁷ Fellner: Die Zahlungsbilanz Ungarns. Wien, 1908. 101. o.

³⁸ Stradner: i. h. 14. és kk. o.

dollárra,³⁹ a századfordulón pedig évi átlagban már 70 millió dollárra teszik.⁴⁰

A világháború kitörése előtti években Svájc idegenforgalmi bevételeit 265 millió frankra, Franciaországét 2 ½ milliárdra, Olaszországét pedig 750 millió lírára becsülik.⁴¹ Amikor Luzzatti olasz pénzügyminiszter 1906-ban a négy- és ötszázalékos olasz államadóssági kötvényeket 3¼ százalékra konvertálta, ezt saját kijelentése szerint felerészben az idegenforgalom nagy aranybevételei tették lehetővé. A renaissance-kori pénzpazarlás így vált Olaszország gazdasági aktívumának egyik forrásává.

Sajátságos, hogy a háború előtti idegenforgalom jelentékeny gazdasági előnyei ellenére alig találja meg azt a közgazdát, aki erre a folyamatra erősebben felfigyelt volna. Sőt a legalaposabb erről szóló háborúelőtti tudományos dolgozat éppen az idegenforgalom árnyoldalait emeli ki. Herrmann v. Schullern zu Schrattenhofen ezekben a főbb pontokban látja az idegenforgalom hátrányait:⁴² a külföldiek beáramlása a fizetési eszközök szaporulatát és ezzel a pénz vásárlóerejének csökkentését okozhatja; az idegenforgalom egyes helyek internacionalizálását és ezzel nemzeti sajátosságuknak, az ebben rejlő varázsuknak

³⁹ Lewis, Cleon: The international account. London, 1927. 149. o.

⁴⁰ Sartorius von Waltershausen: Das volkswirtschaftliche System der Kapitalsanlagen im Ausland. Berlin, 1907. 299. o.

⁴¹ Zizek: Grundriß der Statistik. München, 1923. 401. o.

⁴² Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 1911. 433. es kk. o.

elvesztését idézheti elő; a lakosság a könnyű pénzereset következtében elveszti a komoly munkához való kedvét; a parasztságot az eddiginél is nagyobb mértékben belesodorja a pénzgazdálkodásba, növeli a mezőgazdasági munkáshiányt; a tőke nem kívánatos felhasználását mozdítja elő (Kapitalfehleitung), különösen akkor, ha az idegenforgalom csak átmeneti jellegű; fényűző szokásokat plántál át az egyszerű nép közé; a munkáskezet elvonja a gabona-termeléstől és állattenyésztéstől; a jobb élelmiszereknek a nyaralók részére való eladásával leszállítja a lakosság ételmezési színvonalát; terjeszti az alkoholizmust; betegesen felcsigázza a lakosság nyereségvágyát; a borralalórendszer felburjánzásának kedvező talajt teremt stb. Csupán kuriózumként említjük fel az idegenforgalomnak ezeket az „árnyoldalait”, amelyek közül egyedül a téves investíciók lehetősége jöhet komoly ellenvetés számba.

A gazdaságpolitika is aránylag későn kezd törődni az idegenforgalom fejlesztésével. Még Olaszországban is — ahol pedig ez elsőrangú gazdasági kérdés — csak a 20. század első éveiben kezdenek foglalkozni a turizmus politikájával.⁴³

Sokaknak talán meglepő az a tény, hogy a par excellence utazási célpontok, Olaszország, Svájc, Franciaország háborúelőtti idegenforgalmi bevételei alig maradnak az 1926—1930. évi színvonal alatt. A háború utáni években sem haladta meg Franciaor-

⁴³ Mariotti: Lezione di Economia Turistica. Róma, 1927. 18. o.

szág idegenforgalmi bevétele a két és fél milliárd aranyfrankot, Olaszországé pedig a 750 millió aranylirát. Svájc bevétele szintén az 1912-es színvonal körül mozgott. A körülbelül ugyanannyi bevétel és a megnövekedett utaslétszám arra mutat, hogy a háború előtt kevesebb utas ugyanannyival gazdagította az idegenforgalmi centrumokat, mint a jelenlegi nagyobbszámú utastömeg. Az idegenforgalom statisztikája főképp azt a változást mutatja, hogy az utazás vagyoni cenzusa a világháború után alább szállt.

Hegymászás Svájcban 1890 körül (Egykorú karrikatúra)

VI.

A TÖMEGUTAZÁSOK KORA

(1920-tól)

Mintha minden nagy háború az utazási szenvedély felfokozásával járna együtt. A Grand Tour elindulása a spanyol örökösödési háború befejezésével esik egybe. A 19. század utasmozgalma Waterloo után lángol fel. A páriszkörnyéki békék aláírása után az óceánjáró hajók az amerikai turisták százezreit szállítják az európai partokra.

A háború és az utazási vágy közötti kapcsolat azonban nemcsak időbeli egymásutánságban áll, hanem az összefüggés lelki és gazdasági természetű. A nagy háborúk úgyszólván teljesen megbénítják az utasmozgalmat. Amikor aztán a turizmus országúttjai felszabadulnak, a hosszú éveken át erőszakkal visszatartott utazási vágy robbanásszerűen tör ki a háborús szenvedéseken átment emberekből. Az elodázott útitervek egyszerre keresik a megvalósulást. A békekötéseket követő években soha nem látott tömegek igyekeznek megszabadulni attól a környezet-től, amely annyira emlékezteti őket a háborús lemondásokra. A hirtelen felduzzadt utastábor természetesen még erősebb mértékben váltja ki a töme-

gekből az utánzás lelki folyamatát, mint amikor a külföldi út még csak kisebb körök szokása volt.

A másik kapcsolat a háború és az utazási láz között gazdasági természetű. Minden háború nagy változásokat visz végbe a jövedelmi viszonyokban. A napóleoni háborúk alatt a gabona drágasága hatalmas jövedelemtöbbletbe juttatta az angol földbirtokos osztályt. A Grand Tour szokásának tehát többen, főként pedig nagyobb mértékben hódolhattak, mint az előző században. Már nemcsak egyszer egy életben, a fiatalkorban indultak a kontinensre, hanem szinte évről-évre megtették az utat. A világháborút követő látszatkonjunktúra pedig új, meggazdagodott rétegeknek tette lehetővé az utazási divat követését. Európában ugyan az utastábornak ez az újonchada legfeljebb csak kitöltötte az infláció következtében elszegényedett középosztály helyét és a megsemmisített orosz polgárság visszavonulásával előállott réseket, Amerikában viszont, ahol a háborús nyereségek és az azt követő prosperity rendkívüli mértékben emelte az életszínvonalat, négy-öttszörösére szökkent fel az Európába indulók száma. Az *amerikai* utasok adnak sajátos színezetet az utolsó tíz év utazásainak.

A világháború előtti évben 125.000-re becsülték az Európába utazó amerikaiak számát. Négy évvel ezelőtt, amikor az U. S. A. utashulláma kulminált, ez a tömeg 461.245-re növekedett.⁴⁴ Az amerikai utazási láz magyarázatára kényelmes támpontot szolgáltat-

⁴⁴ Ogilvie: The tourist movement. London, 1933. 210. o.

hatna egy tisztán gazdasági körülmény: az amerikai idegenforgalom passzívumának az amerikai tőke külföldi kihelyezésének kamatszolgáltatásával való csodálatos egyezése. Idegenforgalma 661 millió dollárral volt passzív 1928-ban, ugyanakkor kamat és osztalék bevételének egyenlege 683 millió dollár; 1929-ben ez a két szám 685 és 699 millió, 1932-ben 375 és 393 millió, míg tavaly 230 millióban találkoznak. Ezt a párhuzamosságot úgy lehet kifejezni, hogy *az amerikai kölcsönök kamatszolgáltatát Európa az amerikai turisták ellátásával és luxuscikk vásárlásaik egy részének fedezésével teljesíti*. A gazdasági megoldás azonban kissé felületes. Lélektani magyarázat nélkül nem lehet megérteni, miért élnek fel az amerikaiak Európában a kamatbevételeiket, amikor az európai hitelező országok, Anglia, Franciaország, Hollandia és Svájc ezeknek csak töredékét emésztik fel külföldi utazásaik során. Hogy az amerikaiak kéjutazásaikkal merítik ki tőkeszámláik hozamát, annak — a gazdasági lehetőségen felül — csak a tengerentúli utazásra való erősebb lelki készség lehet a magyarázata.

Miért jönnek az amerikaiak Európába? Charles Hodges⁴⁵, a newyorki egyetem politikai tanszékének professzora, aki statisztikailag feldolgozta a Department of State útlevél-adatait, ezekben a szavakban foglalja össze vizsgálatainak eredményeit: „Egyesek tanulmányútra mennek, mások dolgozni,

⁴⁵ Newyork Times, 1930 június 8. Uncle Sam's Tourist: Why they go overseas.

sokan szórakozni, némelyek azért, mert az utazás divat végül nem kevesen azért, mert feleségeik beszélik rá őket”. Csupa olyan motívum, amely az európai népek külföldi utazásainál is közrehat. Csak-hogy az amerikaiaknál hatványozott erővel jelentkezik.

Az amerikai invázióban, egyszerre jelentkezik az utazási vágy sokfélesége, amely az európai utazások történetének négy korszakában oly szembetűnően elkülönült. Amerika egy évtized alatt bonyolítja le az intellektuális célú és társadalmi presztízstre törekvő Grand Tourt, az érzékeny, romantikus utazást, a szórakozásra és pihenésre áhító polgári kéjutazást és együtt érkezik a plutokrácia a Tourist Class tömegeivel, az American Express élő útipoggyászaival. Két évszázad európai utazásai sűrűsödnek össze az amerikaiaknál tíz év alatt. A múlt század elején Goethe az egész polgári Európa nevében, sóvárgott Amerika után, ahol nincsenek omladozó kastélyok és nincsen Bastille. Most Amerika ezeknek a romjait keresi Európában. Ennek a megérzésében a legkitűnőbb idegenforgalmi propagandának lehet nevezni a London-North Eastern vasút egyik plakátját: twenty centuries in a day, húsz évszázadon át viszi egy nap alatt az utast a középkori kastélyok vidékén keresztül az északangliai római sáncokig.

A fehér ember kettészakadt civilizációja keresi a kiegészítődést ebben az amerikai tömegmozgalmában. Az amerikai materiális, mechanikus civilizáció vonzódása ez a lelki, organikus kultúra felé. Az amerikai társadalom, amelyben az egyéniséget elmossa

a gazdasági rendszer standardizálást követő munka-
 üteme, ahol a társadalmi típusok mind ritkábbakká
 és mindinkább egymáshoz hasonlókká válnak, ahol
 az ember alárendeli magát a hangyabolyok és méh-
 kaptárak mozgási törvényeinek, egy szabálytalan-
 ságában színesebb és szabadabb világ: Európa felé
 vágyódik. A tradíciók, emlékek és történelem nélküli
 nép keresi a hiányzó dolgokat. A jelen, vagy még
 inkább a jövő igyekszik kapcsolatba kerülni a múlt-
 tal. Az egyenlősített kényelemből vágyódik a francia
 és olasz fogadók egyenetlen berendezéseibe. A nivel-
 lált szokások áhítják a fegyelmezetlen tarkaságot.

Az amerikai léleknek ez a megmozdulása szinte
 körképszerűen szemlélhető Sinclair Lewis Dods-
 worth-jában. Ez a becsületes, egyszerű, kifáradt
 automobilkirály oda vágyakozik, ahol egy szót sem
 hall az efficienciáról, ahol még hiányzik az a bor-
 zasztó „emberi regiszter-pénztár”, amely mindenki
 cselekedeteit ellenőrzi, ahol lassúbb, emberibb az
 élet: Európába, amint ő gondolja. Elérzékenyül a
 Dickens-regény illusztrációkra emlékeztető angol tá-
 jakon, egy vidéki kastély melletti régi fogadóban
 zsebrevág egy ódon cinkpoharat. Old England, ősei
 hazája. A Notre Dame előtt, ahol angol királyt koro-
 náztak Franciaország uralkodójává, mélyen átérzi a
 közös múltat. Mrs. Dodsworth pedig, aki a kecsesebb,
 összetettebb európai társaságot keresi, a kellemes élet
 tradícióit, a gáláns kulturáltságot, amely annyira kü-
 lönbözik az amerikai anyagiasságtól, túlzásig elraj-
 zolt snobsága mellett is romantikus lény. Betegesen
 óhajtja az érvényesülést a „great life”-ben, de az an-

gol kastélyokban megérzi a történelmi levegőt, látja maga előtt a kereszteshadjáratra kivonuló hercegeket, a lantpengető bárdokat. Nem akar a Towerben együtt lenni vidéki amerikai Cook turistákkal és minden igyekezete, hogy ne nézzék amerikainak. Mrs. Gortright pedig azért menekül Amerikából, mert ott nincs magánélet, ami pedig a legnagyobb fényűzés. És miért utazik a regény többi alakja? Az előkelő társaságért, amelybe esetleg bejuthat, az italért — a prohibíció évtizede ez — a gondtalan időlopásért, hiszen a gazdag Amerikában csak az idő az, ami hiányzik. Az utazási indítókombinációja: társadalmi érvényesülés művészi érdeklődéssel, üzleti cél az alkoholtilalomért való bosszúállással.

A Dodsworthnak legmegrendítőbb jelenete, mely az Európában élő amerikaiak honvágycsökkenését adja. Apró nosztalgikus visszaemlékezések a londoni USA-kolónia összejövetelén, de ott maradni, ameddig csak lehet, a két legszebb amerikai városban: Londonban és Parisban.

Ferrero az amerikaiak utazási vágyát a változottság, a sokféleség keresésével magyarázza.⁴⁶ „Az új világ fiai nagy csodaként, kápráztató meglepetésként látják kontinensünket, ahol huszonnégy, vagy harminchat óras utazás alatt minden megváltozik körülöttük: a nyelv, a faj, a vallás, a politikai rendszerek, a konyha, a szokások, a klíma, a városkép, a műemlékek, a művészet, a társadalmi élet. A kul-

⁴⁶ Ferrero: *Entre le passé et l'avenir*. Paris, 1926. 36. és o. kk.

túrának alapja mindenütt ugyanaz, de ebből az azonos talajból pazar változatosság fakad. Az egységes Olaszországon belül tíz különböző kulturrégió van, amelyek a 12. századtól a francia forradalomig saját külön életüket élték és a legkülönbözőbb formákat vették fel. Csak azok érthetik az amerikaiak elámulását e nagy változatosság felett, akik már látták az Atlanti Óceánon túli földrész egyhangú nagyságát. Ott minden hasonló. Nincs nagy és kisváros, mindegyik ugyanazon terv szerint épült. Csak egyes nagy metropolisok tesznek kivételt. Az ember és a társaság mindenütt ugyanaz.” „Amikor az amerikai ember 1. vén Európa szépségeihez zárandokol, öntudatlan tiltakozását fejezi ki otthoni életformái ellen, amelyeket lelkes szívóssággal újra felvesz, amikor hazájába tér vissza.” Dodswortht.

„Európa nagy presztízse régi kultúrájához fűződik. Csakhogy a változatosság Európában is haldokló istenség lett. Lassanként a múzeumokban talál menedéket. Az uniformizálódás terjed nálunk is. Kívánunk kell, hogy a változatosság princípiuma, amit Európa jelent, ne tűnjék el teljesen: életét csak a múltnak tisztelete konzerválhatja.” Ferrero tudományos meglátásához előbb közöltük az illusztrációt: Dodsworth-ot.

A természet élvezése az amerikai inváziónak aránylag a leggyengébb motívuma. Az amerikai civilizáció harc volt a természet ellen. A győzelem teljes. A farm a messze Nyugatig visszaszorította az erdőt, a farmot pedig a város nyomta hátra. A természet példátlan kiaknázása tönkretette a táj szépségeit és

egyben a természettől eltávolította az amerikai embert. Még a nagyvárosok parkjaiban sem sétál az amerikai polgár, hanem autóján halad a majdnem gyalogút nélküli parkültetvények között, hogy teljesen bekapcsolódjék a forgalom irányába.⁴⁷ Az amerikai táj haldoklása azonban mégis arra indította a kormányt, hogy védett parkokat létesítsen és ezek gazdasági kihasználását eltiltsa, amint a kihalófélben levő indiánusok megmentésére rezervációk létesültek. A pusztuló tájszépségekből szigetek gyanánt emelkedik ki a Rocky Mountains lábainál fekvő 23 nemzeti park sziklaszakadékaival, őserdőivel, gleccsereivel, geyzir-jeivel, vízeséseivel. A parkokat 1930-ban két és fél millió ember látogatta, ami óriási szám, ha meggondoljuk, hogy ezek négy napi távolságra vannak Newyorktól és három napig tart az utazás Chicagóból. A látogatottság rohamosan növekedik: a kirándulók említett száma 1929-hez képest 40 százalékos szaporulatot jelent.⁴⁸ Az autó hozta közelebb hozzánk ezt a nemzeti kincset. Erre a motorizált természetszeretetre azonban jellemző, hogy a védett parkokban ugyan remek autóstradák épültek, de alig van gyalogút, mert az amerikai ember nem szereti a gyalogtúrákat.⁴⁹

Az amerikaiak természetérzékének a nemzeti parkok kultusza útján való fejlesztése az európai természeti szépségek iránti vágyukat is talán erősíteni

⁴⁷ Archiv für Fremdenverkehr, 1931/2. 39. o.

⁴⁸ U. o. 41. o.

⁴⁹ U. o. 42. o.

fogja. Az amerikai tájelemek túlméretezettek. Minden inkább „big” mint „great”. A Mississippi nem helyettesítheti a Rajnát, a Nagy Tavak a Lago Maggiore-t, a Rocky Mountains az Alpokat. Az európai táj valahogy jobban összehangolódott az emberrel és a romantika is ehhez tapad. Ez lesz az erőssége az amerikai táj vonzóerejével szemben.

Az amerikai utastábor összetételéről érdekes adatokat állapít meg Hodges.⁵⁰ A legnagyobb kontingenst a férjeik, vagy szüleik nélkül utazó *nők* adják: 12 százalékot. Az amerikai nőnek a férfiaknál erősebb intellektuális élete teljesen megmagyarázza ezt a helyezést. A kultúra dolgaiban pedig az Európát járta emberek a mérvadók. A *Life*-nek egy karikatúrája, amely egy tanácstalanul ülő női társaság rajza alá azt a szöveget írja: She must know it, she was been in Europe, mindennél többet mond. A nők túlsúlya az amerikai turizmusban már a muH század hatvanas éveiben is szembeűnő volt.⁵¹

A kereskedők és gyárosok együtt 10 százalékot adnak. Meglepő, hogy utánuk a munkások következnek 8 százalékkal, (ezek valószínűleg az óhazái rokonok látogatására mennek). Utánuk következnek a diákok 6 százalékkal, majd a magántisztviselők és tanárok, egyenkint 5 ½ százalékkal. A mérnökökre 2.2, az orvosokra 2 százalék jut. Aránylag legkevesebbet a farmerek utaznak külföldre, akik

⁵⁰ i. h.

⁵¹ Paris Guide: i. h. 1067. o.

csupán másfél százalékát teszik az amerikai utasoknak. A sort az újságírók zárják be 0.75 százalékkal.

Az USA államai közül természetesen a Kelet az utashullám főforrása. New-York város egymaga a turisták 30 százalékát adja. New-York állam többi része pedig 7 százalékát. Pennsylvaniából (Philadelphia) jön a globetrotterek 10 százaléka, New Jersey-re és Massachusetts-re (Boston) 7 százalék jut. Ebből a négy egymás mellett fekvő államból származik az amerikai utastömeg három ötöde. Illinois államra (Chicago) 7 százalék esik, Ohiora $4\frac{1}{2}$, Californiára pedig négy százalék. A többi 41 állam összesen csak 25 százalékos kontingenst ad.

Abból a 350 millió dollárból, amit az amerikai utasok 1927-ben Európában és a Levantén kiadtak, nemkevesebb, mint 190 milliót, tehát majdnem 55 százalékot Franciaországban költöttek el. Oh, Mrs. Dodsworth! Angliára csak 41 millió, vagyis 11.7 százalék, Olaszországra 31 millió, 9.5 százalék jut, Svájcra pedig 15 millió, 4.7 százalék esik.⁵²

A közel félmillió európai utashoz hozzá keli még számítani a kanadai határon átment 5.4 millió U. S. A. autót,⁵³ ami legalább 10 millió utast jelent. Ezenkívül vasúton és hajón 1.4 millió amerikai turista utazott az északi szomszéd államba és 33.600 amerikai utas ment Mexikóba.⁵⁴ Összesen tehát 12 millió amerikai polgár tett 1930-ban külföldi utat,

⁵² Ogilvie: i. h. 218. o.

⁵³ Ogilvie: i. h. 201. o.

⁵⁴ Ogilvie: U. o. 207. o.

vagyis az *Unió minden tizedik lakosa*. Oly arányszám ez, amelyet egyetlen ország sem ér el.

A legrégebbi globetrotterek, az *angol* utazók száma nem növekedett olyan mértékben, mint az amerikaiaké. A háború előtti évben 761.000 angol indult a kontinensre, míg 1930-ban ez a szám az 1.1 millió felé emelkedett.⁵⁵ A tengerentúlra 1913-ban kerek 80.000 angol turista ment, akiknek száma 1930-ig 114.000-re növekedett. Az angol utazók tömege 1.24 millióban érte el a tetőpontot, ami nem egészen 50 százalékos növekedésnek felel meg. Ez a szám aránylag nem nagy, az összlakosság 2.6 százalékának felel meg.⁵⁶ Az utazó angolok száma abszolút és relatív is kisebb a németekénél, akik közül kereken 2.1 millió járt 1931-ben a külföldön, az összlakosság 3.3 százaléka.⁵⁷ Az angol turisták csak Franciaország idegenforgalmában foglalják el az első helyet. Négy angol utas közül, aki a kontinensre utazik, három Franciaországba, vagy Franciaországba *is* megy. A norvég fjordokat érintő hajókon az angolok teszik az utasok felét, egyébként Norvégiában a második helyre kerülnek. Svájcban 190000 utassal a második helyen vannak, Olaszországban pedig (150.000) a harmadik helyen következnek, ahol a németek és amerikaiak tartják az első és második helyet.

Ha számbelileg meg is tört az angolok vezérsze-

⁵⁵ Ogilvie: i. h. 92. o.

⁵⁶ Archiv für Fremdenverkehr 1932/33, 103. és kk. o.

⁵⁷ Ogilvie: i. h. 181. o.

repe a kontinens idegenforgalmában, azonban az úti-budget dolgában a legelső helyen állanak az európai utasnépek között. Ogilvie⁵⁸ 30 fontra becsüli az egy utazásra eső kiadást. Aránylag nem nagy összeg ez, azonban mint tudjuk, az angol utasok közel 80 százaléka megy Franciaországba, nagy részük rövid párisi, vagy normandiai és bretagnei tengeri weeken-dezésre. Ezért kell az átlagot aránylag alacsony szín-vonalon megállapítani. De még így is feltűnő nagy a különbség a két legnagyobb utasnép, a német és az angol között. A németek átlagos úti kiadása 121 márka volt 1931-ben,⁵⁹ vagyis 6 font: egyötöd része az angolok átlagos útikasszájának. *Feleannyi angol utas több mint kétszerannyit költ, mint a németek.* A vándor aranyfácánok hazája, amint azt száz évvel ezelőtt idegenforgalmi prófétánk mondotta (lásd 129 oldal), még mindig Anglia.

A 20. század angol utasa még mindig a két évszázaddal ezelőtti őseinek útvonalán halad: a Grand Tour irányában. A különbség csak az, hogy a hegyek szépségeinek felismerése következtében Svájc már nem csupán kellemetlen átmeneti állomás, az angol utazások menetrendjében, hanem úticél, amelyet jelentékenyen többen látogatnak, mint a 18. századbéli ideált: Olaszországot. A hegy nagyobb vonzóerő lett, mint a klasszikus föld. A tengerentúli utazásokon kívül még az az eltérés a 18. századbéli úticéloktól, hogy számottevő angol utastömeg (38.000) keresi fel

⁵⁸ Ogilvie: i. h. 135. o.

⁵⁹ Archiv für Fremdenverkehr, 1932/3. 107. o.

Spanyolországot és a szigetországból kiinduló utashulám egyik fodra (25.000) Skandináviát éri.

A belső vándorlási kedv is nagyobb erővel tört fel. A szállodai alkalmazottak száma Angliában 1923-tól 1930-ig 36 százalékkal nőtt, míg a többi ipari alkalmazottaké csak 6.1 százalékkal.⁶⁰ A vasúti weekend- és kiránduló jegyek aránya az egész jegyforgalom 40.2 százalékát teszi, míg 1923-ban csak 18.4 százalékát.⁶¹

Az utazó *németek* számát 1931-ben 2.1 millióra becsülték. Csak a német bankösszeomlás és a 100 márkás kiutazási adó évről van adatunk, tehát egy kis forgalmú évről. Bizonyos, hogy a nagy konjunktúra idején ez a szám elérte a két és fél milliót. De még a válság évében is hat európai államban az első helyen állanak a német utazók. Ausztriában és Csehszlovákiában az összes külföldiek fele, Svájcban és Lengyelországban egyharmada, Olaszországban negyed-ötöd része, míg Hollandiában kétötödrésze német. Angliában és Spanyolországban azonban igen kis hányadot érnek el,⁶² Franciaországban ugyancsak töredéket tesznek, erről azonban nincsenek pontos adatok.

Sajnos, nem tudunk képet alkotni magunknak, milyen mértékben fokozódott a német utcaáramlat ereje a háború előtti időhöz képest. Hogy azonban milyen robbanásszerűen tört ki az 1923-as infláció után a német „Sehnsucht nach Italien”, arra nézve

⁶⁰ Ogilvie: i. h. 48. o.

⁶¹ U. o. 50. o.

⁶² Archiv für Fremdenverkehr. 1932/3. 69. o.

rendkívül plasztikus képet ad Mariotti.⁶³ A marka elérteltelenedésének évében 82.000 német járt Olaszországban, a stabilizáció után, 1924-ben már 285.000 és 1926-ban 443.000, tehát két év alatt számuk több mint megötszöröződött.

Ez a tömeg azonban már nem azokból áll, akik Goethe naplójával, vagy Burckhardt Ciceronejával kezükben, hosszas előtanulmányok után zarándokolnak Olaszországba. Werner von der Schulenburg,⁶⁴ aki Burckhardt Reisebilder-jónek legújabb kiadását sajtó alá rendezte, így sóhajt fel az előszóban: „Ma már a művelt embernek nem áll módjában, hogy olyan tanulmányi utazásokat tegyen, mint amilyenek a 20. század elejéig voltak szokásban. A nagy olaszországi utazásokra ma az utascsőcselék (Reisepöbel) megy, amelynek láttára borzadás fog el már a Gotthard-vasúton. Az igazi német tanulmányi utasok a vakációzó emberek, a harmadik osztályú utasok: tudósok, hivatalnokok, diákok, diáknők, tanítók, tanítónők, egyszóval a szabad — sajnos annyira nem szabad — foglalkozási ágak emberei.” Ezt egy jó német ember mondja a németekről, nem pedig Mrs. Dodsworth az Iowa vagy Missouri állambeli honfitársairól.

A háború utáni utasforgalomból hiányoznak az oroszok, akik ma nem pénzüket költik az európai nagyvárosokban és fürdőhelyeken, hanem gyakran mai vendégek kiszolgálói. A kényeségekből emigránsok

⁶³ i. h. 87. és kk. o.

⁶⁴ Burckhardt: Reisebilder aus dem Süden. Heidelberg. 1928. 9. o.

lettek. Pedig 1909-ben a karlsbadi és marienbadi fürdővendégek között 26.000 orosz volt, több mint az angolok, franciák és amerikaiak együttvéve. Svájcban pedig 1906-ban két és félszerannyi orosz üdült, mint amennyi az egész Osztrák-Magyar Monarchiából utazott a helvét hegyek közé.⁶⁵ A Zauberberg-en elárvult úgy a „guter” mint a „schlechter Russentisch”.

*

Milyen mértékben növekedett a *magyarok* utazási vágya? Azok a valószínűtlenül kis számok, amelyeket Nagymagyarország fizetési mérlege mutatott ki passzív idegenforgalmunk gyanánt,⁶⁶ már eléggé jellemzik a magyar utasok akcióradiusának rövidségét. A magyar középosztály sűrűn látogatta ugyan az osztrák fürdőhelyeket, a vagyonosabb rétegekben szinte obligát társadalmi berendezés volt a rivierai telelés, a kispolgári rétegegig hatolt le az olaszországi nászút szokása, amely a legtöbb családban az élet egyetlen külföldi utazása volt, de a távolabbi nyugatig kiterjedő utazások aránylag szórványosak voltak.⁶⁷ A vagyongyűjtő polgárság felfogásával alig fért meg az a gondolat, hogy elkerülhetetlenül szükséges üz-

⁶⁵ Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 1911. 185 és kk. o.

⁶⁶ Lásd 151 oldal.

⁶⁷ Kisebb városokban különös presztízs övezte a Parist jártakat. Egyik 50.000 lakosú vidéki városban hónapokon át beszédtema volt egyik leggazdagabb polgárcsaládnak deauville-i nyaralása, amelyre, mint a sikeres érettségi vizsga jutalmára, hosszú éveken át pénzfélretevással készülődtek.

leti vagy tanulmányutakon kívül más célból, mint az egészség helyreállítása érdekében, külföldön költse a pénzét.

Nem tudjuk számszerűen lemérni honfitársaink utazási vágyának háború utáni fokozódását. Egy részleges adat azonban eléggé jellemző. Négy évvel a háború előtt a régi Ausztria területén (tehát az alpesi tartományokon kívül Csehországban, Déltirolban, az isztriai és dalmáciai tengeri fürdőkben) egész Nagymagyarországból 183.000 ember fordult meg.⁶⁸ Ezzel szemben Csonkamagyarországból 1930-ban csak a mai kis Ausztriába 206.000 utas ment. Csehországba (a Felvidéken kívül) 13.000-en, a Dolomitokba és a Quarnero fürdőhelyeire 15.000-en, Dalmáciába pedig kb. 7000-en utaztak.⁶⁹ Csonkamagyarországból tehát most 58 ezerrel (32 százalékkal) többen mennek a régi Ausztria területére, mint amennyi utast és fürdő vendéget a háború előtti Magyarország adott a Monarchia másik felének. Ha a békebeli 183.000 utas felét számítjuk a trianoni határon belüli területre, akkor a növekedés 166 százalékos, vagyis több mint két és félszeres.

Ezzel az adattal majdnem egybevág a Svájcba utazó magyarok számának növekedése. A század első évtizede átlagában a svájci idegenforgalom 2.1 százalékát tették a monarchia állampolgárai (a magyarokat természetesen külön nem mutatták ki).⁷⁰ Cson-

⁶⁸ Archiv für Nationalökonomie und Statistik. 1911. 484. o.

⁶⁹ Archiv für Fremdenverkehr, 1932/3. 68 és kk. o. Magyar Statisztikai Szemle, 1931. 885. o.

⁷⁰ Archiv für Nationalökonomie und Statistik. 1911. 491. o.

karnagyai-oroszra ebből a népesség arányában 0.4 százalék jut. Négy évvel ezelőtt a magyarok arányszámát 0.9 százalékban állapította meg az első rendszeres svájci idegenforgalmi statisztika. Ez több, mint megkétszereződés. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Svájc idegenforgalma is növekedett, ennél fogva nem tévedünk, ha végső megállapításként *két és félszeresre becsüljük a magyarok utazásainak megnövekedését az utolsó 20 év alatt.*

Az idegenben megfordult magyarok számát a külföldi államok statisztikáinak idevágó adatai 1930-ban kerek 380 ezerre teszik. Ausztriában 206, Csehszlovákiában 53, Olaszországban 50, Jugoszláviában 26, Németországban (csak 12 város) 11, (1932—33-ban az egész birodalomban 22.653 magyart számláltak,⁷¹) Svájcban 1.2, Angliában 3, Lengyelországban 2, Spanyolországban, Svédországban, Norvégiával együtt és Bulgáriában 1—1 ezer magyart számláltak.⁷² A Franciaországban, Hollandiában, Belgiumban és Romániában megfordult magyarokról nincsen adat. Az előbbi három országnak becslészerű beállításával közel 400.000-re tehető a magyarok külföldi utazásainak száma. Bizonyos, hogy ebben sok kettős számlálás fordul elő az idegenforgalmi statisztika mai tökéletlensége mellett, azonban ez a hiba kompenzálódik azzal, hogy a statisztikai felvételeket igen sok utas elkerüli (Németországban csak

⁷¹ Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich. 1933. 51. o.

⁷² Archiv für Fremdenverkehr, 1931/2, 53. 1932/3, 73 és 1933/4, 60. o. és kk.

11 nagyváros, illetve fürdőhely adatai ismeretesek, Svájcban csak 34 nagyobb városé és nyaralóhelyé; a nem szállodákban megszállottak minden országban kimaradnak). A 400.000 magyarból azonban kerek hatvanezret csak Trianon tett idegenforgalmi utassá, akiknek útja csupán a fizetési mérleg szempontjából tekinthető külföldinek. Ezek leszámításával (40.000 felvidéki és 19.000 délvidéki) 340.000 külföldi utat tettek a magyarok a bankzárlat előtti évben. Az egész lakossághoz arányítva, a külföldre utazók a népesség 3.3 százalékát teszik, vagyis a *magyarok utazási intenzitása eléri a németekét.*

*

A természet iránti váagnak minden eddiginél erősebb megnyilatkozását fölösleges lenne bővebben illusztrálni. Kell-e bizonyítani, hogy az a háború utáni generáció, amelynek életszükségletévé vált a hétvégi kirándulás, a vízisportok és a strandfürdő, mennyivel közelebb jutott a természethez, mint az előző nemzedék? A természet-[^]iránti érzéknek ez a felfokozása nemcsak a nagyvárosi ember életét alakította át, hanem a nemzetközi utazások irányát is megváltoztatta.

Nem sok évtizeddel ezelőtt Olaszország vonzóereje elsősorban városainak műemlékeiben állott. A táj szépségei legfeljebb csak keret gyanánt szolgáltak a művészi tartalomhoz. Ma a helyzet egészen megváltozott. Nem Róma, Velence, Nápoly és Firenze vonzzák a legtöbb idegent, hanem a Dolomitok. Az olasz tartományok látogatottságának sorrendjében

1925-ben első helyen állott Déltirol 234.000 utassal, Velence pedig — a Lido ellenére is — a második helyre szorult 230.000 látogatójával. Nagy távolságban következik aztán Róma — jöllehet az adatok az anno santo évére vonatkoznak — 164.000 vendéggel. Perugiában 130.000, Firenzében 107.000, Nápolyban pedig csak 90.000 külföldi fordult meg.⁷³

Egy másik kimutatásban, amely a nagyvárosok mellőzésével kizárólag az üdülési és kirándulási központok (stazioni, di cura, soggiorno e turismo) látogatottságát tünteti fel, azt az érdekes jelenséget látjuk, hogy művészeti szempontból érdekes helyekre, az umbriai és toscanai stb. kisvárosokra az utóbbi forgalomnak csak 5 százaléka jut. A németeknek, magyaroknak, osztrákoknak és cseheknek csak 2—3 százaléka látogatta a művészettörténetileg híres városokat, míg az angoloknak 10.9 és a franciáknak 18.4 százaléka, sőt még az amerikaiaknak is 10.8 százaléka kereste fel a Baedekerben két csillaggal megjelölt helyeket.⁷⁴ A magyaroknál ezt a körülményt megmagyarázza, hogy nagyobbik felük Abbáziába megy (51.5 százalék) és így a tulajdonképeni Itáliába nem jutnak el. A németeknél azonban az alacsonyabb arány csak az előbb érintett ténnyel magyarázható: nem a háború előtti kulturált középosztály teszi kontingensük zömét.

Már előbb említettük, hogy száz évvel ezelőtt a svájci hotelek 70 százaléka az északi, északnyugati

⁷³ Mariotti: i. h. 51. o.

⁷⁴ Archiv für Fremdenverkehr, 1932/3 117. o

és keleti laposabb vidékre jutott és hogy ma a 70 százalék a hegyvidékekre esik. Ez a fejlődés különösen a háború óta gyorsult meg, annak ellenére, hogy a svájci kormány megnehezítette az új szállodák megnyitását a régiók érdekében. Ma már a szállodai ágyak 20 százaléka az Engadin hoteljeire jut, ugyanennyi a Berner Oberland és a Vierwaldstätter tó vidékére.⁷⁵ A svájci szállodák a síkságról és a völgyekből a hegyekre húzódnak fel, a megváltozott utazási célok jelképeként.

A természetkultusz fokozódása a *gyógyfürdők* téren is változást idéz elő. A világfürdők radikális átalakulása abban áll, hogy ezeket a helyeket mind kevésbé tekintik speciális gyógyhelyeknek, hanem mindinkább mint levegős, erdős és szórakoztató tartózkodási nyári állomások jönnek tekintetbe.⁷⁶ Ebben a változásban nagy része van a modern orvostudomány fejlődésének, amely racionális gyógymódokkal (insulin, diathermia, reuma elleni injekciók stb.) bárhol tud kezelni olyan betegeket, akiket azelőtt vízkúrúra, fürdőhelyekre küldöttek. A kies fekvésű fürdőhelyeken ma nagyrészt egészséges emberek töltik szabadságidejüket.

Nagy változás következett be a téli utazások téren is. Ma sokkal kevésbé menekülnek délre a tél elől, inkább a tél fokozott gyönyörűségeit élvezik a magas hegységekben. A télisport helyei vonják el a Riviera közönségét, a hómezők napsütésének nagyobb

⁷⁵Neue Züricher Zeitung, 1934 március 2.

⁷⁶Prager Tageblatt, 1933 augusztus 1.

vonzereje van, mint a Côte d'Azur enyhe klímájának. A Riviera viszont a nyári tengeri fürdők bevezetésével kárpótolja magát a gyengébb téli forgalomért. Ennek az átcsoportosulásnak árát a hűvös észak- és kelettengeri fürdőhelyek adták meg, elveszítvén közönségüknek a heliotropizmus modern kultúrájára hajlamos részét.

Az *automobilizmus* fejlődése is szorosabb kapcsolatba hozta az embert a természettel. A vasút kiszakította az utast abból a tájból, amelyen útja átvezet. Az autón utazó ember újra közvetlen érintkezésbe jut a környezettel, éppen úgy, mint a postakocsik korának utasai. Semmisen mutatja ezt jobban, mint a Svájcot előzőnlő külföldi autóforgalom. A háború előtti évben 10.542 idegen autó lépte át a svájci határt. A háború alatt ez természetesen csaknem megszűnt, utána pedig, csak tíz évvel ezelőtt, érte el az 1913-as színvonalat. Azóta ez a forgalom a huszonkétszeresére növekedett és ezt a világgazdasági válság sem tudta megtörni. 1930-ban 164.000, 1931-ben 177.000, 1932-ben 195.000, míg tavaly 227.000 külföldi autó futott be Svájc területére.⁷⁷ Sokkal nagyobb természetesen az autóforgalom az USA és Kanada között. 1922-ben mindkét irányban 1.1 millió autó haladt át a határon, míg 1930-ban 6.2 millió gépkocsi.⁷⁸ Míg vasúton és hajón csak 1.4 millió yankee utazott Kanadába, addig autón, ha egy járműre csak két utast számítunk, több mint 10

⁷⁷ Neue Züricher Zeitung, 1934 február 12.

⁷⁸ Ogilvie: i. h 148. o.

millió. Nálunk is mutatkozik az autós idegenforgalom növekedése. Míg 1930-tól 1932-ig Budapest idegenforgalma 116 ezerről 102 ezerre csökkent, addig a határon belépett külföldi autók száma 17.136-ról 23.223-ra növekedett.⁷⁹ Belga vendégeinknek több mint 90 százaléka, a franciáknak közel fele autóval érkezett.

Az autó mozgékonyabbá tette az utasokat. Az autós ember többet lát a természetből, mint a vasúton utazó, nem a táj mellett halad el, hanem a tájon megy keresztül, függetleníti magát a menetrend kényszerétől, ott áll meg, ahol kedve tartja. Más kérdés, vajjon az autó a természethez való megtérésnek új eszköze, amellyel az ember új szépségek átéléséhez jut, vagy ellenkezőleg, a természet újabb legyőzésének fegyvere, amely a város technikai civilizációját viszi ki az erdőkbe és a hegyek közé, a nagyváros képére formálva át a természet érintetlen szépségeit. Ugyancsak más kérdés, hogy az a térbeli és időbeli nyereség, amit az autóközlekedés a turisztika terén jelent, nem semmisül-e meg a természeti és lelki értékeknek a mechanisztikus életfelfogás értékeinek való alárendelésével?

A természet iránti érzék kifinomodásával kell kapcsolatba hozni *Budapestnek* az utóbbi időben észlelhető divatbajutását. Nagy architektúrai értékekben nem éppen gazdag fővárosunk, amelynek műkinceseiről olyan keveset tud a külföld, ahol a történelmi emlékeknek idegenforgalmat vonzó ereje összehason-

⁷⁹ Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 189 o.

líthatatlanul csekélyebb, mint a nyugati városokban, ahol nyelvünk elszigeteltsége a szórakozások nagyrészét hozzáférhetetlenné teszi az idegenek számára (színház stb.), átlagosan kétszerannyi nyugati vendéget vonz, mint a háború előtt. Ez az új vonzerő abban áll, hogy a modern ember szeme Budapest városképét mint természeti szépséget élvezi. Budapest fekvése mint tájkép, ehhez a meglátáshoz az elmúlt évtizedben érkezett el az ember.⁸⁰

*

A természet iránti érzék fokozódásán kívül az *exotikum* iránt erősödik a modern ember vágya. A nagyvárosok életének fokozódó uniformizálódása, monoton szürkesége kíváncsivá és vágyakozóvá teszi az embert az ismeretlen országok színes tarkasága iránt. A civilizált világ kezd unalmassá válni, amelyben még az utazás sem ad elég változatosságot. A háború utáni irodalomban is könnyen ki lehet venni ezt a növekedő érdeklődést a távoli világok élete iránt. Soha az írók nem keresték annyira az exotikumot, mint most. A legújabb regényirodalomban nagy helyet foglal el a távoli világrészek élete, széles teret kap a tropikus világ tájainak, a földrajzi és erkölcsi couleur locale-nak, a festői részleteknek leírása. Ez az irodalmi téma- és környezetkiválasztás együtt jár az utazási vágy régi határai kiszélesítésével. Az emberek nem elégszenek meg azzal a változatos képpel, amit

⁸⁰ Ezért helyesen megválasztott és eredményes is a városkép szépségét kiemelő propaganda a magyar idegenforgalmi szervek (Idegenforgalmi Tanács, Máv., Főváros, Ibusz) részéről.

Európa tájai, népei és kincsei nyújtanak, hanem a távoli földrészek mesés színei után nyúlnak.

A tengeri körút a tömegek számára realizálódott. A Laconia gőzös, amely 1920-ban az American Express utasait világméretű útra vitte, olyan fordulatot jelez a szórakozási utazások történetében, mint Vasco de Gama a hajózásában. Ez volt az első eset, hogy nagy óceánhajó *pleasure cruise-t* végezzen. Azelőtt csupán a fjordokhoz és a Spitzbergákhoz rendeztek társasutazást, néha a Kanári szigetekre és a Madeirára, az osztrák Lloyd egy kisebb gőzöse évente egyszer tett földközi tengeri körutat. Ez volt minden. Ma azonban a *tengeri hajó úszó hotellé, nomadizáló szállodává* változott. A norvég fjordokat 1932-ben 132 százalékkal több utas élvezte, mint 1912-ben, míg Norvégia tulajdonképeni idegenforgalma csak 12 százalékkal növekedett.⁸¹ Ebben a fordulatban része van annak is, hogy a hajózási társulatok kivándorlószállítási üzlete úgyszólván teljesen megszűnt és az amerikai turistaforgalom is összezsugorodott éppen akkor, amikor a háború utáni nagy amerikai forgalom ellátására rendelt 30—50 ezer tonnás hajókoloszusok elkészültek. A hajótársaságoknak is elsőrangú üzleti érdekévé vált a Cook cég üzletkörének kisajátítása, hogy hajóik ne járjanak üresen. Így aztán az Óceán sok büszkesége most egész éven át turisztikai forgalmat lát el. A Cosulich társaság első körútjára induló Stella d'Italia fedélzetén mindössze 70 utas volt, míg ma az 50.000 tonnás Conte di Savoia

⁸¹ Archiv für Fremdenverkehr, 1933/4. 53. o.

1500—1800 utasnak mutatja meg a Földközi tenger szépségeit. Az első alkalommal 1926-ban még 1500 pengőt fizettek egy kéthetes útért, ma pedig ugyanezt 400 pengőért is meg lehet tenni. A tengeri kéjutazás demokratizálódása négy-öt év alatt ment végbe.⁸² A tengerentúli vidékek európaizálódása, jobban mondva amerikanizálódása a kényelem dolgában, modern hotelek keletkezése a félbarbár országokban (Marokkóban és Algírban a Société des Hotels et des Voyages Nord Africains 45 szállodát épített, amelyek hálózata egész a Saharáig terjed),⁸³ cementutak építése a legtávolabbi vidékeken a békés polgár előtt is megnyitották azokat a vidékeket, ahova ezelőtt csak nagy elhatározás, vállalkozói szellem, vagy kalandosság találta meg az utat. A civilizáció unalmából menekülés ez, ugyanannak a civilizációnak valamelyik dependance-ába, amely egy változatosabb, festőibb környezetbe van áttéve.

Az utazás kommercializálása még magasabb fokot ért el, mint a háború előtt. A nemzetközi utazási irodák feladata az előbbi évtizedekben úgyszólván csak arra szorítkozott, hogy a vasúti és hajójegyek előre megszerzésével, az utasok szállodai elhelyezéseivel tegyenek szolgálatot a helyi viszonyokat nem ismerő turistáknak. Az utasoknak biztosított idő- és pénzmegtakarítás volt üzleti hasznuk és létjogosultságuk alapja. A háború utáni években még fokozot-

⁸² Az adatokat a Cosulich tengerhajózási társaság budapesti igazgatójának, dr. Nagy Vilmos úrnak köszönöm.

⁸³ Archiv für Fremdenverkehr, 1933/4. 40. o.

lábban domborodott ki az utazási irodák szükségessége. Az eddigi feladatokon kívül most új akadályokat kellett áthághatóvá tenni, le kellett győzni a vízumkényszer pénz- és időrabló formalitásait és egyengetni kellett az utat a háború utáni Európa szövevényes devizapolitikai rendszabályain keresztül. Az elmúlt 14 évből hét év a kötött devizagazdálkodás éveire jut. A travellercekk kitűnő intézménye ezekben az években csak hiányosan funkcionált. Új lehetőségeket kellett megnyitni, hogy a személy- és a pénzforgalom korlátai között biztosítani lehessen az utazási vágy kielégítését. Új feladat, de új bevételi forrás is az utazási irodák számára. (Idegenforgalmi csekk, idegenforgalmi scrips, stb.)

Semmisem mutatja úgy az utazások tömegjelenéssé válását, mint az elmúlt évek legérdekesebb utazástörténeti jelensége: *a nemzetközi cserevonat*. Régebben az egyéni utazáson kívül legfeljebb kisebb csoportok utazásai fordultak elő. Az utazási irodák „nagybani” üzlete legfeljebb egy-két „vagon” utas egyszeri szállítása volt. Egész vonatoknak útnakindítása az utolsó évek eredménye. Ha a cserevonat a világgazdasági válság és a devizakorlátozások szülötte is, ez az eredet nem változtat azon, hogy a zárt vonatokban végbemenő idegenforgalom a tömegutazás legkifejezőbb formája, amely megmarad majd akkor is, amikor a keletkezését előidéző devizapolitikai okok megszűnnek. A tömegéletre nevelt, háború utáni nemzedék nem tartja elviselhetőnek az egyéni megmozdulásokat kizáró, vagy legalább is megnehezítő tömegutazásokat, amelyek olyan összegekért biztosítanak

részére távoli utakat, annak összes költségeivel együtt, amennyit az egyéni utas tiszta útiköltsége tesz.

Szédületesek azok a számok, amelyek a nemzetközi cserevonatokon lebonyolított utazások terjedelmét mutatják. Hazánkba a cserevonatokkal 1932-ben és 1933-ban több mint 27.000 idegen érkezett és innen több mint 20.000 ember ment külföldre.⁸⁴ Ennek a számnak nagyságát mutatja, hogy a Magyarországra érkező angoloknak 35 százaléka, a franciáknak pedig 40 százaléka cserevonattal érkezett. Ugyanezen két év alatt a magyar filléres vonatok több mint 71.000 embert vittek a Mátrába és Bükkbe és közel 38.000-et a Balatonra. Egyenként 30.000-en felüli utastömeg jutott Szegednek, Pécsnek, Egernek.

A tömegutazásoknak három másik ható ereje a nemzetközi szervezetek elterjedése, a sport nemzetköziesítése, valamint az árúmintavásárok szaporodása.

A háború utáni gazdasági életet a folyton erősödő autarchikus törekvések ellenére *a nemzetközi szervezkedések fokozódó* elterjedése jellemzi. A húszas években erős népszövetségi gondolat az ipar és a kereskedelem terén is sok nemzetközi szövetség létesítésére vezetett. A szervezeteknek igen gyakran egyedüli működése az évenként különböző helyeken megtartott *kongresszusok* rendezése. Míg a háború előtti korszakban inkább csak tudományos téren voltak nemzetközi kongresszusok, addig a világháború befejezése óta a gazdasági élet legkülönbözőbb szervezeteinek sokasága

⁸⁴ Tüske Jenő cikke a Magyar Vasul és Közlekedés 1931 1—4. számában.

rendezte meg a nemzetközi összejövetelek tízezreit, amelyek elsősorban az utazási vágy kielégítésére szolgáltak.

A *sport* terén kiépülő nemzetközi alakulatok működésének eredményei a különböző serlegekért folytatott nemzetközi mérkőzések, amelyek a sportot űzőknek és kísérőinek állandó vándorlását eredményezik Európa, sőt a világ különböző államai között. A sportversenyek rendezése a nagy fürdőhelyek vonzóerejének fokozása terén is nagy szerepet tölt be. Ennek az utazási forgalomnak szempontjából legnagyobb jelentősége a footbalsport elprofesszionizálódásának van, amely a vezető klubok csapatait folytonos mozgásban tartja.

A nemzetközi vásárok elterjedése tisztára háború utáni folyamat. 1914 előtt egyedül a lipcei vásár jött tekintetbe nemzetközi árumintavásár gyanánt. A háború utáni áruhiány, a fokozódó autarchia fojtó légkörében egymásután jöttek létre nemzetközi mintavásárok Európa, sőt a tengerentúl legtöbb államaiban. 1922. évben⁸⁵ nem kevesebb mint 41 helyen rendeztek nemzetközi vásárokat. Ezeknek legnagyobb része azóta megszűnt, csak azok maradtak meg, amelyek létjogosultsága komoly gazdasági körülményekben gyökerezik. A budapesti árumintavásár által tökéletesített vásárigazolványrendszer, amely menetjegyekedvezményeken kívül vizumkönnyítésekre és más előnyökre is feljogosító utalvány, az idegenforgalom-

⁸⁵ Handwörterbuch der Slaatswissensehaften. Negyedik kiadás, VI. k. 492. o.

nak olyan eszközét teremtette meg, amelynek hatóereje az utazás időbeli koncentrálódását eredményezte. A budapesti vásár tíz napja a főváros idegenforgalmának egynegyed részét vonzza.

Kíséreljük meg az utazó tömegek *se reg számláját felállítani*. Az idegenforgalmi statisztikák hiányossága ezt a számítást megnehezíti. A rendelkezésre álló adatok⁸⁶ összefoglalása a következő képet adja az 1930-as évben az egyes országokba utazó idegenekről:

Ausziába	18 millió
Olaszországba	14 „ „
Svájcba	12 „
Franciaországba	1.8 „
Németországba	1.6 „
Csehszlovákiába	0.6 „
Angliába	0.5 „
Jugoszláviába	0.3 „
Lengyelországba	0.3 „
Spanyolországba	0.2 „
Magyarországba	0.1 „
A 3 holland nagyvárosba ..	0.1 „
Dániába	0.1 „
Svédországba	0.08 „
Norvégiába	0.07 „

10 45

Belgiumra nézve beaslésszerű adatok sem állanak rendelkezésre.

⁸⁶ Archiv für Fremdenverkehr passim.

⁸⁷ Az olaszországi adat nyilvánvalóan hiányos. Az 1931-es statisztika már 2.2 millió külföldit mutat ki.

A tíz és félmillió utasszámban azonban — az adatgyűjtés hiányossága mellett is — sok kettős számlálás fordulhat elő: sok utast egyazon úton több országban és ugyanabban az országban több helyeri is számbavettek. A számítás próbája csak az lehet hogy a beutazások számát a kiutazások számával vesszük össze. A kiutazókat azonban csak az U. S. A. és Anglia mutatja ki, Németországról pedig becslésszerű adataink vannak. Ezek szerint 461.000 amerikai polgár hajózott át Európába, 1,125.000 angol utazott a kontinensre és 2.5 millió német járt külföldön. E három nemzet turistáiból 4.1 millió fordult meg Európa különböző államaiban. Tizenöt európai állam idegenforgalmában⁸⁸ erre a három nemzetre átlag 43 százalék jut. Ez arányszám alapján a többi nemzetbeli utasok száma 5.4 milliót tehet. Végeredményben tehát 9.5 millió és 10.5 millió, *átlagban 10 millió utasra^becsülhető Európa 1930-as nemzetközi utasforgalma.* Az Egyesült Államok és Kanada közötti idegenforgalom pedig 6.1 millió autóból és azonfelül 1.9 millió utasból állott.⁸⁹ ;

így körülbelül 25 millióra tehető az európa-amerikai kultúrkörön belüli nemzetközi idegenforgalom. Arra a kérdésre azonban nem tudunk választ kapni, hányszorosa ez a tömeg a háború előttinek.

Ez a tömegforgalom 1.6 milliárd aranydollárt mozdított meg 1930-ban. Az idegenbe való utazás

⁸⁸ Archiv für Fremdenverkehr, 1932/3. 68. o.

⁸⁹ Ogilvie: i. h. 148 o.

vágyának kielégítésére fordított összeg így oszlik meg⁹⁰ millió aranydollárban:

Amerikaiak	811.0	
angolok	156.6 ¹	
kanadaiak	113.1	
németek	66.7	
franciák	58.8	(1929)
holland indiaiak	24.0	
argentínaiak	21.9	
délafrikaiak	21.7	
csehszlovákok	20.7	
japánok	19.4	(1929)
lengyelek	18.5	(1929)
svédok	16.7	
olaszok	16.5	
svájciak	15.6	(1928) ¹
új zélandiaiak	12.2	
magyarok	10.5	
osztrákok	9.9	(1929)
dánok	6.7	
belgák	5.6	(1929)
balkániak, baltiak, uruguayiak	31.1	
	1457.7	

Hollandiáról, Spanyolországról, Indiáról, a legtöbb délamerikai államról és Ausztráliáról nincsenek adatok. Kombinatív úton ezekre az országokra a svájci, francia, angol és olasz idegenforgalomban való részesedésük átlaga alapján 9.5 százalék jut, vagyis kerek 140 millió dollárral kell a fenti összeget

⁹⁰ Société des Nations: Balances des paiements 1930. Genève, 1930. 44—47. o.

⁹¹ Ogilvie: i. h. 142. o.

⁹² Archiv für Fremdenverkehr, 1932/3. 122. o.

növelni. Így adódik a körülbelül 1.6 milliárd dolláros eredmény.

Ez a hatalmas összeg folyik szét az idegenforgalom révén a föld különböző államaiban. Az oroszán-rész Franciaországnak jut. Az idegenforgalmi bevétel 1930-ban a következőképpen oszlik meg (millió arany -dollarban):⁹³

Franciaország	392	(1929)
Kanada	278.8	
Egyesült Államok	171.0	
Olaszország	126.9	
Anglia	109.5 ¹	
Svájc	76.3	
Németország	42.9	
Ausztria	36.6	(1929)
Belgium	34.8	
Csehszlovákia	23.5	
Japán	20.6	
Lengyelország	18.7	(1929)
Svédország	10.— ⁹⁵	
Norvégia	8.8	
Jugoszlávia	7.2	
Magyarország	4.8	
Görögország	4.4	
Dánia	4.—	
Az előbbi statisztikában sze- replő többi országok	43.1	

14113.9

A Hollandiában, Spanyolországban, a Levantén, a Távolkeleten, Nyugatindiában elköltött pénzösszeg

⁹⁰ Société des Nations: u. o.

⁹¹ Ogilvie: i. h. 132. o.

⁹⁵ Archiv für Fremdenverkehr: u. o.

nagysága ismeretlen. Ezekkel érné el a felállítás a fentebbi 1.6 milliárdos számot.

Az utashullámnak ez az áradása, amely a világ egyik részét az év különböző szakaiban előnti és anyagilag megtermékenyíti, legelsősorban gazdasági probléma. A tömegidegenforgalom mindenekelőtt a pénzforgalomban objektiválódik. A gazdaságpolitikusnak a feladata, hogy az utazási hullám medrei nek kiásásával, vagy a gátak felépítésével ezt a tömegáramlatot saját országa előnyére hasznosítsa. Az a lengyel miniszter, aki minden három darab sertés többletkivitel fejében egy-egy lengyel turista ausztriai utazásának megengedését kínálta fel⁹⁷ és az a német miniszter, akinek az Ausztria elleni Reise-sperre jutott eszébe, mint ez ország megfojtásának legbiztosabb módja, a kereskedelempolitika klasszikus mesterei mellett kerül bele a gazdaságtörténetbe.

Lesz-e azonban dolga a művelődéstörténetnek is ezzel a tömegmozgalommal? Az utazók többet jelentenek-e, mint jövedelmi forrást egyes államoknak, ügyfeleket az utazási irodáknak, számokat a statisztikusoknak? Vájjon az emberek mozgási rádiuszának meghosszabbodásával együtt járt-e az értelmi és erkölcsi tökéletesülésük? Az utazás előnyeiként körülbelül a következőket szokták emlegetni:

⁹⁷ Gebert: Die wachsende Bedeutung der zwischenstaatlichen Vertragspolitik für den Fremdenverkehr. Archiv für Fremdenverkehr, 1933/4, 88. o.

a nemzetek felismerik egymás értékeit és ezzel a kölcsönös megértés, a nemzetközi együttműködés, a béke útját egyengetik;

az utazás megszünteti a népek egymás iránti előítéleteit;

az utazó horizontja kitágul.

Mit váltott be mindebből az utazás sodrába jutott háború utáni európai nemzedék? Elődeink, akik alig mozdultak ki hazájukból, ismeretlenül is jobban tisztelték a sohasem látott idegen népet, mint azok, akiknek útleveleiben minden állam vizumát meg lehet találni. Túlságos nagy a párhuzamosság az utazási vágy fokozódása és a nemzetek közötti gyűlölet növekedése között, semhogy a két szenvedély között fordított arányt lehetne megállapítani. Mit mondjunk az utazásoknak ezt a hasznát hangsúlyozók érveire, amikor az a nemzet, amelynek fiai a legtöbbet utaztak, az a nép, amelynek ezeréven át szinte legmarkánsabb lelki vonása volt az Italiensehnsucht, most olyan dogmát vall, amely a latin civilizáció örét, az olaszt a népek értékskálájának hatodik vagy hetedik helyére szorítja az izlandi északgermán faj után. A népek gyűlölségének lehetnek-e beszédesebb kitörései, mint amilyeneknek a nemzetközi kongresszusok folyosóin és a nemzetközi sportversenyek tribünjein lehetünk tanúi?

Előítéletek elosztatása az utazások iskolájában? Ha az előítéletek halmazát akarjuk megtalálni, vegyük elő az utazásokról szóló könyveket, olvassuk el az utiriportokat, hallgassuk meg a hazatértek elbeszéléseit. Az utazók között a leggyakoribb típus,

amely szinte elvből megértés nélkül áll minden ott-hon meg nem szokott jelenséggel szemben.⁹⁸

Horizontszélesbülés? Ismeretgyűjtés? „Minden idegen ország olyan gyümölcs, amelynek hét héja van. Legfelül van a pincér, a hotel és table d'hôte. Templomok, múzeumok a további héjak. Aki mind a hetet át akarja harapni, annak jó fogai kell hogy legyenek.” Ezek a fogak azonban ritkán élesek. Az utazás technikai megkönnyítése inkább megnehezítette a külföld alapos megismerését.” Az ügyvéd, az orvos, az író, a diák, a kereskedő — írja Márai Sándor¹⁰⁰ — szigorú feladatra vállalkozott, még egy évtizede is, amikor útrakélt, felkészült rá, anyagilag, érzelmileg áldozott a kísérletekre... A kultúrember számára minden külföldi utazás zarándoklásféle volt... A lélek élményét iparkodott igazolni a valóság élményével. .. Ma ugyanazt az utat házhoz szállítják... Az élmény meghígult, olcsóbbodott. A régi utazásoknak éppen az volt a legnagyobb hatása, hogy az utasnak a legszorosabb személyes kapcsolatba kellett kerülnie a néppel. Ma a megszervezett utazások résztvevőinek még a hordárral, pincérrel, vagy portással sincs elintézni valója. Azelőtt csukott könyv volt az utazási ország legtöbb kincse, egész embert kívánó munka és erőfeszítés árán vagy jó összeköttetések révén lehetett elérni az utazás célját: a társaságot, a szalont, a magángyűjteményt.

⁹⁸ Michels: Der Patriotismus. München, 1929. 111. o.

⁹⁹ Michels: i. h. 113. o.

¹⁰⁰ Újság, 1934 május 6.

A látnivalókat meg kellett hódítani. Most ezek odaadják magukat a „fizető vendég”-nek.

A mai utazás mindent megmutat, de keveset láttat meg. Kétnapos autocar circuit Parisban: két perc a Notre-Dame, feltételes megálló a Pantheon, mert rövid az idő. Nincs talán igaza Sinclair Lewisnak?¹⁰¹ „A novellák utazói elegáns urak, akik kilenc nyelven beszélnek, akik mindenütt ott voltak és mindent végig csináltak. Most kis jelentéktelen emberek, akik csak egy nyelven, beszélnek, azt is rosszul. Mindent ismernek, kivéve a nép magánéletét, nyelvét, történetét, vallási és gazdasági viszonyait. Csupán mint élő Baedeckerek jöhetnek számításba a hoteleket és a vasúti menetrendet illetően, csak-hogy ebben a Baedeker megbízhatóbb.”

A kommercializált tömegutazások korában egyedül a természeti szépségek felkeresése mondható komoly nyereségnek, őszintébb dolog a természet csendes élvezése, mint egynéhány óra alatt tíz templomot végigjárni és ezer kép felett átsuhanni, hátha otthon valaki megkérdezi, látta-e ezeket? A tömegösztonnek alapján való egészségességét mutatja, hogy abban a korban, amikor utazni kell, az utasinvázió legerősebb hulláma legalább a természeti szépségek felé mozog, amiknek szemlélése mindenesetre emberibb, mint lelki szükség és benső érdeklődés nélkül a műemlékek látogatásának gondját letenni.

A horizont-kiszélesülés így nagyon kétséges. Ha ez igaz lenne, akkor a válogatott footballcsatárok és

¹⁰¹ Dodsworth, 119. o.

a hálókocsikalauzok, mint a legtöbbet utazó emberek volnának a legtapasztaltabbak. A tömegutazások részesére valóban nem lehet alkalmazni Bacon szép jelzőjét az utasokról, a „merchants of light”-ről.¹⁰² A háború utáni évtized utazásainak aligha van meg az a kultúrtörténeti jelentősége, mint a 18. századbeli Grand Tournak, amely a modern Anglia kialakításában oly fontos szerepet töltött be és nem látjuk sehol az Italiensehnsucht beteljesülésének kultúrértékeit sem. A vékony máznál is kevesebb, ami a mai globe-trotterekre a külföldi kultúrákkal való érintkezésből rátapad. Egyelőre mintha csak Európa jutott volna érintkezésbe az amerikai invázióval, átvéve tőle az európai kultúrincsekért kapott cserejóságokat: a jazzt, a rágógumit, a cocktailt és a hangosfilmet. Azt a különös jelenséget látjuk, hogy *nem az utas kölcsönöz az idegenország kultúrájából, hanem a legnagyobb gazdasági értékű utasnép hagyja maga után saját civilizációjának egyes termékeit*, épúgy, amint a gyarmatok népe az európaiaktól legfőképpen a pálinka és a dohány élvezetét tanulta el.

Az utazási vágy növekedésének legfőbb lelki rugója a modern ember mind erősödő természetérzéke és mint minden társadalmi szokásnál, az utánzás. Ezek a vágyak a nagyvárosi megkööttségek talajában nőttek nagyra. Fejlődésükben pedig a közlekedési technika haladása és az utazásnak mint üzleti vállalkozásnak kommercializálódása segítették elő. Az uta-

¹⁰² Bates: i. h. 379. o.

zók számának megnövekedését, az utazások technika-megkönnyítését nem követte azonban az utazók lelki tökéletesbülése. A nagy tömegek globetrotterekké váltak, ez azonban nem járt együtt az utazás kultúrájának általánossá válásával. Az idegen kulturértékekkel szembeni befogadó képesség nem növekedett, sőt inkább csökkent. Az utazó többet láthat, mint valaha, de meglátási és élményfeldolgozó képessége hiányosabb, mint az előző korokban. Mindkét értelemben kis poggyászt visz magával, kevesebb útiholmival és kevesebb lelki előkészülettel terheli magát, mint azelőtt. Az útikalauzok, a guidek száma tömérdek, de a tömegutazások korának nincs meg a nagy vezetője, mint az előző koroknak: nincs Rousseau, nincs Goethe, nincs Byron, nincs Chateaubriand, nincs Burckhardt és nincs Ruskin, akik célt és értelmet adnának az utazásoknak, éppen akkor, amikor mindenki utazhat. Akik lennének, azokat nem követik.

Így aztán a tömegutazások egyetlen kulturális eredménye: nagyon széles rétegek szellemi nivellálódása, még pedig egy uniformizálódott, alacsonyrendű szükségletkielégítés szintjén. Az utazások anyagi költségei és szellemi rendement-ja közötti aránytalanság az európai civilizáció újabb válságának lehet majd okozója. Az idegenvezetők kiképzésének dolgát egyszerűen megoldották, de az utasok nevelése körül alig történt valami. Egy ország passzív idegenforgalmi mérlegénél nagyobb veszedelem, ha a külföldön kiadott pénz termékeny és gondolatébresztő új benyomások helyett erkölcsi és értelmi értéktelenségben kerül vissza.